

Hicrî II. Asırda Rivayet Üslûbu (I)

I. Rivayet Açısından Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153) el-Câmi'i

Bünyamin ERUL

Doç. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

e-mail: berul65@hotmail.com

The Pattern Of Narration In The Second Century (I) Ma'mar b. al-Râshed and his al-Jâmi' from the points of al-Riwayah. Ma'mar b. al-Râshed's book al-Jâmi' is one of the earliest traditional sources which has come to our time. It was written in the first half of the second century and it has 1614 hadiths under 282 headlines. It contains a lot of typical manners for this early period of the Hadith literature and differs from the works of the third century. For example, it includes many weak hadiths with broken isnads or unknown narrators. Ma'mar also cites some hesitations in the isnads or in the texts clearly. In fact these deficiencies show that Ma'mar's al-Jâmi' is an authentic and original book. In this article we compared its narrations with those of the collections of the third century and found that Ma'mar had made some mistakes as well as authours of these collections had removed some deficiencies in their narrations. Finally Ma'mar's al-Jâmi' gives us very important information about the early history of Hadith literature.

Key words: Ma'amar b. Al-Râshed, Hadith, Narration, Classification, II. Century

Giriş

Bilindiği gibi, Rasûl-i Ekrem'in hadisleri, sahabe döneminde genellikle şifâhî olarak *rivayet*, h. I. asrın ortalarından itibaren *kitabî*, h. I. asrın sonları ile h. II. asrın başlarından itibaren *tedvin*, h. II. asrın II. yarısından itibaren de *tasnif* edilmeye başlanmak suretiyle yazılı edebiyata geçmiş, h. III. asırda ise değişik tertip ve tasnifte birçok hadis mecmuaları ortaya çıkmıştır.

Hadislerin sahabe ve tâbiûn dönemlerinde nasıl rivayet edildiği, ilk hadis yazım faaliyetine ne zaman başlandığı gibi konular, şimdiye kadar birçok makale, kitap ve tezlere konu olmuştur. Yine hadis edebiyatının altın çağı olarak bilinen h. III. asır ve o dönemde tasnif edilen meşhur hadis mecmuaları hakkında da birçok çalışmalar yapılmıştır.

Hadis edebiyatının tasnif türü ilk eserlerin verildiği h. II. asırdaki eserler ve bu eserlerin özellikleri, o dönemdeki rivayet üslubu gibi konular ise kısmen ihmal edilmiş gibidir. Halbuki bu dönem, yazılı edebiyatta tasnif döneminin başlangıcını oluşturduğu ve ilk örneklerini verdiği için oldukça önem arz etmektedir. Söz konusu ilk tasniflerin tertibi, rivayet üslubu, daha sonraki asırlara intikali, eserlerin sıhhati, değerleri vb. konular pek fazla çalışılmamıştır. Özellikle bu dönemde tasnif edilen eserlerin ancak birkaç tanesinin günümüze kadar intikal etmesi, bu dönem eserleri hakkında çalışmalar yapılmasını en azından bir hayli geciktirmiştir.

Bilhassa, oluşum dönemindeki bu eserlerde yer alan rivayetlerin, h. III. asır kaynaklarında ne şekilde yer aldıkları, tertip ve tasnifte görülen gelişmenin rivayetlerde yaşanıp yaşanmadığı gibi tartışılan bazı konular bizi bu döneme dair böyle bir çalışma yapmaya sevk etmiştir.

Hadis Tarihinde, gerek isnad tatbikinin, gerekse tedvin faaliyetinin ilk olarak ne zaman ve kim/ler tarafından başlatıldığı, hadis ile ilgili yapılan çalışmalarda sık sık tartışılmış, farklı mütalaalar ileri sürülmüştür. Bazı müslüman araştırmacılar, her iki faaliyetin başlangıç tarihini oldukça erken gösterirken, özellikle bazı oryantalistler bunun aksini savunmuşlardır.

Leone Caetani (ö. 1935) ve Joseph Schacht (ö. 1969) gibi bazı müsteşrikler isnadların daha sonraki asırlarda uydurulup hadislerin başına eklendiğini savunmaktadırlar. İsnad tarihi hakkındaki mütalalarını belirten Caetani'nin ulaştığı netice şudur:

“Zahiren en mükemmel olan, en şayan-ı itimad isimlerden tereküp eden isnadların bile, ikinci hicri asır nihayetinde, belki de üçüncü asırdaki hadis uleması tarafından tertip ve âdeta icadedilmiş olmalarıdır... Binaenaleyh isnad geriden vücuda getirilmiş, yani ikinci asır sonundaki hadis ulemasından hareket edilerek, batından batına menşe'lere kadar çıkmak suretiyle teşkil olunmuştur...”¹

¹ Caetani, *İslam Tarihi*, I. 86-89. Ter. Hüseyin Cahit, İstanbul-1924; Bazı iddialarına verilmiş cevaplar için bkz: Köksal Mehmet Asım, *Müsteşrik Caetani'nin Yazdığı İslam Tarihindeki İsnad ve İftiralar Reddiye*, Ankara-1986. D.İ.B. Yay.

Schacht'a göre ise, hadislerin en keyfî tarafını oluşturan isnad, ilkel bir şekilde başlamış, hicrî III. asrın ikinci yarısında klasik hadis koleksiyonlarında mükemmelliğe ulaşmıştır... Benimsediği doktrini, eski bir otoriteye kadar geri götürülecek olan bir grubun herhangi tipik bir müntesibi, rastgele seçilip isnada yerleştirilebiliyordu...²

Caetani'nin tetkikleri ve bunun sonucunda yönelttiği eleştirileri, daha çok İbn İshak'ın *es-Sîre*'si vb. siyer ve tarih kaynakları; Schacht'ınkiler ise, İmam Mâlik'in ve Şeybânî'nin *el-Muvatta*'ları ile İmam Şâfiî'nin *el-Umm* adlı eserleri esas alınarak yapılmıştır. Oysa siyer ve fıkıh kitapları ile hadis kitapları arasında bariz farklar bulunduğunu söyleyen günümüz araştırmacılarından Mustafa el-A'zamî'ye göre, Schacht hukuk ilmüne dair bu eserlerden elde ettiği neticeleri, sanki müstakil bir hadis kitabı yokmuş gibi, bütün hadis kitaplarına teşmil etmiştir.³

Schacht'ın görüşlerinden bazısını kabul etmekle birlikte, bazılarını da eleştiren Robson ise bu hususta şöyle demektedir:

"İsnad meselesini düşünürken, işe, makbul hadis eserleriyle başlamak sayan-ı tavsiye değildir, çünkü bu eserler, tatbikatın tam inkişafını gösterirler ve bu sebeple menşein tetkiki için uygun bir saha değildir. İsnadın inkişafı düşünüldüğü zaman, kaynakların en eskisine gidilmelidir."⁴

Şu halde bu hususta, hadis literatürüne ait erken bir eserin incelenmesi daha isabetli olacaktır. İşte bu çalışmamızda, ilk hadis musanniflerinden sayılan Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153/770) *el-Câmi*' adlı hadis kitabı incelenecektir.⁵ Bu incelemede amaç, doğrudan doğruya yukarıdaki iddiaları veya cevapları değerlendirmek değil, h. II. asrın ilk yarısında tasnif edilmiş erken döneme dair bu hadis kaynağını, isnad ve rivayet üslubu bakımından tahlil etmektir. Bunu yaparken, Ma'mer'in *Câmi*'indeki bazı rivayetler, Hemmam b. Munebbih (ö. 132/749) ve Suhey'l'in *Sahife*'lerinde yer alan

² Schacht, Joseph, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, s. 4-5, 163 vd. Oxford-1950. A'zamî, *Schacht'in bu çalışmasına "On Schacht's Origins of Muhammadan Jurisprudence" isimli bir reddiye yazmış, Riyad-1985, ve bu eser, "İslam Fıkhu ve Sünneti" adıyla Türkçeye çevirilmiştir. Çev. Mustafa Ertürk, İstanbul-1996.*

³ El-A'zamî, Mustafa, *Dirâsât fi'l-hadisî'n-nebevî*, II. 398, 405. Beyrut-1985. Benzer değerlendirmeler için bkz.: Polat Selahattin, *Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değeri*, s. 43, 45. Ankara-1985.

⁴ Robson James, "İbn İshak'ın İsnad Kullanışı", *A.Ü.İ.F.Dergisi*, yıl 1962, X. 118, çev. Koçyigit Talat. Robson'un bu makalesi, İbn İshak'ın rivayet üslubu hakkında hayli fikir vermektedir. Benzer çalışmaların, bu asırda telif edilmiş eserler üzerinde de yapıldıktan sonra, hepsinin birlikte değerlendirilmesi neticesinde daha sağlıklı sonuçlara ulaşılabilecektir.

⁵ Abuzer Bozkurt tarafından *Hadisin Yemen'de Yayılışı ve Ma'mer b. Raşid* ismiyle A.Ü.S.B. Enstitüsünde bir doktora tezi hazırlanmış, ancak tartışmadan birkaç hafta önce değerli arkadaşımız vefat etmiştir. Çalışmanın I. kısmı Yemen ve Yemen'e hadisin girişi, yayılışı konusuna tahsis edilmiş (36-154), II. kısımda, Ma'mer b. Râşid'in hayatı, hakkında söylenenler, Ma'mer'in rivayeti, akranları, şeyhleri, talebeleri ve eserleri ele alınmış (155-233), III. kısımda ise *Câmi*'deki hadislerin tek tek isnadları verilmiş, haberin nevi belirtilmiştir (235-324). Araştırmamızı tamamladıktan sonra rastladığımız bir başka çalışma ise, Riyad Şeriat Fakültesi hocalarından Muhammed Re'fet Said'in, *Ma'mer b. Raşid es-San'ani, Masadiruhu ve Menhecuhu ve Eseruhu fi Rivayeti'l-Hadis* adlı kitaptır (Riyad-1983, s. 1-285). Daha çok Abdurrazzak'ın Musannef'indeki rivayetlerine dayanarak hazırlanan bu çalışmanın da, analitik olmadığı söylenebilir.

rivayetlerle karşılaştırılarak kendinden öncesiyle; özellikle III. asır hadis kaynaklarıyla karşılaştırılarak da sonrasında mukayese edilecektir.

Bir tek eserden hareketle h. II. asır hakkında genellemeye gitme gibi bir hataya düşmemek için aslında, en azından bu asırdan bize kadar ulaşmış -hatta o asra ait olan yazmalardan neşredilecek- diğer eserleri de incelemek gerekir. Bu doğrultuda yaptığımız ve yapacağımız bazı çalışmalarını⁶ ileride neşretme ümidiyle h. II. asrın başlıca eserlerini şöyle sıralayabiliriz:

Zeyd b. Ali (ö. 121-2/738-9), *el-Musned*,⁷

İbn İshak (ö. 150/767), *es-Sîre*,⁸

Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770) *el-Câmi'*,⁹

er-Rabî' b. Habîb (ö. 175-180/791-796), *el-Musned* ya da *el-Câmiu's-Sahîh*,¹⁰

İmam Mâlik (ö. 179/795) *el-Muvatta'*,¹¹

Abdullah b. Mubârek (ö. 181/797)'in eserleri,¹²

Ebû Yusuf (ö. 182-3/798-9) *el-Âsâr*,¹³ ve *Er-Red alâ Siyeri'l-Evzâi'*¹⁴ adlı eserleri,

Ebû İshak el-Fezârî (ö. 186/802), *Kitâbu's-Siyer*,¹⁵

⁶ "Dirayet Açısından Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153) el-Câmi'i" ile "Rivayet ve Dirayet Açısından er-Rabî' b. Habîb'in el-Câmi'i" adlı çalışmalarımız yayına hazırdır. Zaman içerisinde Evzâî, Fezârî ve Abdullah b. Mubarek üzerinde de yapmayı planladığımız benzer çalışmalar, konuyu daha da zenginleştirecektir.

⁷ Muhtelif baskıları bulunan eserde, 128'i merfu, 324'ü Hz. Ali'den, 2'si Hz. Huseyin'den toplam 454 haber bulunmaktadır. Eserin sıhhati, isnadı ve muhtevası hakkında bilgi için bkz: Özafşar M. Emin, *Fikihî Hadisler ve Değerlendirilmesindeki Esaslar*, A.Ü.S.B.E. 1995, basılmamış doktora tezi, s. 52-5.

⁸ Geniş bilgi için bkz: Robson James, *a.g.m.*, s. 118.

⁹ Çalışmamızın konusunu oluşturan bu eser, Abdurrazzak b. Hemmam es-San'ânî'nin, *el-Musannef* adlı kitabı ile birlikte (X. 379'dan itibaren, XI. cildin sonuna kadar) Habiburrahman el-A'zamî tarafından neşredilmiştir. Beyrut-t.y. el-Meclisu'l-İlmî. *Musannef*'in ilk baskısında, bu kısmın Ma'mer'in eseri olduğu belirtilmezken, 1983'te yapılan II. baskısında bu eksiklik bir başlıkla giderilmiştir. Bkz: Erul, Bünyamin, "Ma'mer b. Râşid'in el-Câmi' Adlı Eserinin Kadim Bir Nüshası", *İslâmiyat*, I. (1998) sayı 2, s. 127-8.

¹⁰ Eser, *el-Câmiu's-Sahîh* adı ile ilk defa h. 1304'te Zengibar'da basılmıştır. Daha sonra ilki 1326'da, ikincisi 1349'da olmak üzere Kahire'de basılmıştır. Rabî'in *Musned*'inde, kendi rivayetleri hariç, 654 haber bulunmaktadır.

¹¹ Muhtelif rivayetleri ve baskıları olan bu meşhur eserde Ebû Bekr Ebu'nî'nin (ö. 287-9) verdiği bilgiye göre, 600 musned-merfu, 222 mursel, 613 mevkuf, 285 maktu olmak üzere toplam 1720 haber ve Mâlik'e ait birçok fikih görüşleri içerir. Bkz: Özafşar M. Emin, a.g. tez, s. 58-61. Schacht'ın Zurkânî'den naklettiğine göre ise, 822 merfu, 613 mevkuf, 285 maktu haber mevcuttur. Şeybânî rivayetinde ise, 429 merfu, 628 mevkuf, 112 maktu, 10 haber de sonrakilerden olmak üzere 1179 rivayet içermektedir. Bkz: Schacht, a.g.e., s. 22.

¹² *Kitâbu'z-Zuhd ve'r-rekâik*, neşr. Habiburrahman el-A'zamî, Hindistan-1966; *Kitâbu'l-Cihâd*, neşr. Neziyh Hammâd, Beyrut-1971, (Cihad ile ilgili 262 hadis); *el-Musned*, tek nüshası Zahirîyye Kütüphanesi, mecmua nr. 18/5, kısım 2, 3, 107 a- 124 b.; *Kitâbu'l-Birr ve's-sıla*, bilinen tek nüshası Zahirîyye Kütüphanesi, nr. 92'da kayıtlıdır. Bkz: Küçük Râşid, "Abdullah b. Mubarek" maddesi, *DİA, İslam Ansiklopedisi*, I. 123-4.

¹³ Eser, 189 merfu, 372 mevkuf, 549 maktu olmak üzere toplam 1067 rivayet içermektedir, ancak sonu kısmen eksiktir. Eserin isnadı, baskıları ve muhtevası hakkında bkz: Özafşar M. Emin, a.g. tez, s. 61-3; Schacht, a.g.e., s. 22.

¹⁴ Eser, Ebu'l-Vefâ el-Efgânî, tarafından 1357'de neşredilmiştir. İsminden de anlaşıldığı üzere, Şam'lı İmam el-Evzâî'ye yönelik bir reddiye olup, dönemin isnad tekiğini göstermesi açısından önemli bir eserdir.

Muhammed b. el-Hasan Şeybânî (ö. 189/804), *el-Âsâr*¹⁶ ve *Kitâbu'l-Hucce alâ Ehli'l-Medîne*¹⁷ adlı eserleri.

Bilindiği gibi sahabe, kendilerine örnek, önder ve de rehber olan Hz. Peygamber'in sözleri ve davranışlarını takip etmeye çalışmışlar, bu müşahedelerini, hem hazır bulunmayan diğer sahabilere, hem de tâbîlere rivayet etmişlerdir. Hicrî birinci asırda hadis ve sünnetin nakli, genellikle şifâhî/sözlü *rivayet* şeklinde gerçekleşmiştir.¹⁸ Ancak, bu dönemde çeşitli vesilelerle hadislerin yazıldığı da bilinen bir gerçektir. Bazı sahabîlerin kişisel gayretleriyle, öğrendiği muhtelif hadisleri sahifelere yazdığı gibi, tabîlerden olan bazı öğrencilerine yazdırdıkları da bilinmektedir. Sınırlı sayıda hadislerin yer aldığı bu sahifeler, *kitâbet* döneminin yazılı vesikalarını oluştururlar. Nitekim bu sahifelerden bazıları bize kadar ulaşmıştır.

Muhtelif sahabîler tarafından yazılmış olan sahifeleri birarada toplayarak bir kitap meydana getirme anlamına gelen *tedvin* faaliyetinin ise, sahabe devrinden sonra, yani birinci asrın sonlarıyla ikinci asrın başlarında başladığı anlaşılmaktadır.¹⁹

Hadisleri çeşitli bölgelerden, farklı hocalardan toplayıp yazan, onları derleyen birçok kimse varsa da, sistemli bir toplama faaliyeti olarak tedvin işinin ilk önce İbn Şihâb ez-Zuhrî (ö. 124/741) ile başladığı rivayet edilmektedir. İmam Mâlik (ö. 179/795), onu, hadisi ilk tedvin eden kimse olarak görür.²⁰ Kendi tedvininden önce bu ilmi kimsenin tedvin etmediğini belirten Zuhrî²¹ "Ömer b. Abdulaziz, sünnetleri toplamamızı emretti, biz de onları defter defter yazdık ve o idaresi altında bulunan her bölgeye bir defter gönderdi" demektedir.²²

Aynı halife, Medîne âmili Ebû Bekr b. Muhammed b. Amr b. Hazm'a da şu emri göndermiştir: "Rasulullah'ın hadislerine (uygulanagelmış sünnetlere ve Amra bint Abdirrahman'ın hadislerine)²³ bak ve onları yaz,

¹⁵ Eser, Faruk Hammâde tarafından tahkik edilerek 1987-Beyrut'ta basılmıştır. Çeşitli cüzlerinin eksikliğine rağmen 659 rivayeti içermektedir.

¹⁶ Eser, 131 merfu, 284 mevkuf, 550 maktu, 6 sonraki ravilere ait olmak üzere toplam 916 rivayet içermektedir. Eserin isnadı, baskıları ve muhtevası hakkında bkz: Özafşar M. Emin, A.g. tez, s. 61-3; Schacht, a.g.e., s. 22.

¹⁷ Eser, Mehdi Hasan Keylânî tarafından Beyrut-1983'te dört cilt halinde basılmış olup, Irak ekolü ile Hicaz ekolü arasındaki birçok fikhî tartışmaları hadislerle ele almaktadır. Her iki ekolün hadisleri ve rivayetlere bakışlarını yansıtmaları bakımından olsun, rivayet üslubu açısından olsun oldukça önemli ve zengin bir kaynaktır.

¹⁸ Bu konuda yapılmış müstakil bir çalışma için bkz: Aşık Nevzat, *Sahabe ve Hadis Rivayeti*, İzmir-1981.

¹⁹ Bkz: Koçyiğit, Talat, *Hadis Tarihi*, s. 200, Ankara-1988, II. baskı; Sezgin Fuat, "Geschichte des Arabischen Schriftums", I. 53-84, Leiden-1967, çev. Ali Dere, basılmamış makale, s. 3-23; Azamî, Mustafa, *Dirâsât fi'l-hadisî'n-nebevî* adlı eserinde, muhtelif kaynaklardaki rivayetlere dayanarak eliden fazla sahabînin, yüzlerce tâbîî ve tebcü't-tâbîînin hadis yazdığını göstermiştir.

²⁰ El-İsbahânî, Ebû Nuaym, *Hilyetu'l-evliyâ ve tabakâtu'l-asfiyâ*, III. 363, Kahire-1987, V. baskı.

²¹ Bkz: El-Kettânî, Muhammed b. Cafer, *er-Risâletu'l-mustatrafâ*, s. 4. İstanbul-1986, Kahraman Yayınları.

²² İbn Abdilber, *Câmiu beyâni'l-ilm ve fadlih*, s. 76, Beyrut- t.y., Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

²³ Parentez içi el-Hafîb el-Bağdâdî, *Takyîdu'l-ilm*, s. 105-6'dan alınmıştır. Tah. Yusuf el-İş, Halep-1988, III. baskı. Benzer bir haber için bkz: Dârimî, *es-Sunen, Mukaddime* 43, s. 126, İstanbul-1981.

zira ben ilmin kaybolmasından ve alimlerin ölüp gitmelerinden korktum.”²⁴ Başka bir habere göre ise, bu talimat genel olarak Medîne’ye Medînelilere gönderilmiştir.²⁵

Ma’mer, Salih b. Keysan’dan, onun Zuhrî ile birlikte sünnetleri yazmak üzere bir araya gelip, Hz. Peygamber’den gelen işittikleri herşeyi yazdıklarını, sahabeden gelenleri ise, sadece Zuhrî’nin yazdığını ve onun kazandığını anlatan meşhur haberi nakletmektedir.²⁶

Ebu’z-Zinâd şöyle der: “Biz, Zuhrî ile birlikte, yanında levhalar ve sahifeler ile alimleri dolaşırdık ve o her işittiğini yazardı.”²⁷

Mezkur haberler, tedvin faaliyetinin Zuhrî ile başladığını ve Halife Ömer b. Abdilaziz’in bu husustaki emri ile resmen teşvik ve takip edildiğini göstermektedir. Böylece hadis, kişisel özel tedvin aşamasından, resmî ve genel tedvin aşamasına geçmiştir.²⁸

II. asırda tedvin faaliyetleri daha da çoğalmış ve rastgele derlenen hadis mecmuaları, aranan hadislerin daha kolay bulunması ve daha kullanışlı olması için konularına göre *tasnif* edilmek suretiyle kitaplar oluşturulmuştur. Böylece, bir husus ile ilgili hadisler bir bab başlığı altında, aynı konuyla ilgili bablar da belli bir kitab ismi altında tertip ve tasnif edilmiştir.

Ali b. el-Medînî (ö. 234/848) ilk hadisçilerden bahisle şöyle demektedir:

“Hadis ricaline baktığımda, isnadın şu altı kimse arasında döndüğünü gördüm:

Medîne’den : Ebû Bekr Muhammed b. Muslim İbn Şihâb ez-Zuhrî (ö. 124/741),

Mekke’den : Ebû Muhammed Amr b. Dînâr (ö. 126/743),

Basra’dan : Ebu’l-Hattâb Katâde b. Diâme (ö. 117/735),

Yemâme’den : Ebû Nasr Yahya b. Ebî Kesîr (ö. 132/749),

Kûfe’den : Ebû İshak (es-Sebiî) Amr b. Abdullah b. Abdûd (ö. 127/744),

Benî Esed’den : Ebû Muhammed Süleyman b. Mihrân (el-A’meş) (ö. 148/765),

Sonra bu altı kişinin ilmi, hadis musanniflerinden şu tasnif sahiplerine intikal etti:

Medîne’den : Mâlik b. Enes (ö. 179/795),

: Ebû Bekr Muhammed b. İshak b. Yesâr (ö. 152/769),

²⁴ En erken, Şeybânî, *Muvattau’l-İmam Malik*, tah. Abdulvehhab Abdullatif, Beyrut, t.y., Daru’l-Kalem, s. 330, no: 936’da yer alan bu haberde, “Amra” yerine “Ömer” geçmektedir. Buhârî, *el-Camiu’s-sahih*, *İlm* 34, I. 33’te onu muallak olarak nakletmektedir. İstanbul-1981.

²⁵ Dârimî, *Mukaddime* 43, s. 126; el-Hafîb el-Bağdâdî, a.g.e., s. 106.

²⁶ Ma’mer b. Râşid, *el-Câmi*, XI. 258-9, no: 20487. (Abdurrazzak b. Hemmam, es-San’ânî, *el-Musannef*’i ile birlikte), tah. Habiburrahman el-A’zamî, Beyrut-t.y. el-Meclisu’l-İlmî.

²⁷ Zehebi, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, V. 329, 332, tah. Şuayb el-Arnâvut, Huseyn el-Esed, Beyrut-1990, VII. baskı; İbn Hacer, *Tehzibu’t-tehziib*, IX. 448, Haydarâbâd-1325-7.

²⁸ Bkz: Koçyiğit, Talat, *Hadis Tarihi*, s. 204; Hâris Süleyman ed-Dârî, *el-İmam ez-Zuhrî ve eseruhû fi’s-sünne*, s. 293, Musul-1985.

- Mekke'den : Ebu'l-Velîd Abdülmelik b. Abdulazîz b. Cureyc (ö. 151/768),
- Basra'dan : Ebû Muhammed Sufyan b. Uyeyne (ö. 198/813),
 : Ebu'n-Nadr Saîd b. Ebî Arûbe (ö. 158-9/774-5),
 : Ebû Seleme Hammâd b. Seleme (ö. 168/784),
 : Ebû Avâne el-Vaddâh b. Hâlid (ö. 175/791),
 : Ebû Bistâm Şu'be b. el-Haccâc (ö. 160/776),
 : Ebû Urve Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770),
- Kûfe'den : Ebû Abdullah Sufyan b. Saîd es-Sevrî (ö. 161/777),
- Şam'dan : Ebû Amr Abdurrahman b. Amr el-Evzâî (ö. 151/768),
- Vâsıt'tan : Ebû Muâviye Huşeym b. Beşîr (ö. 183/799).²⁹

Râmehurmuzî (ö. 360/970), bu musanniflerden hiç kimsenin, Ma'mer b. Râşid gibi, muhtelif bölgelerin ilmini biraraya getiremediğini, zira onun ilk dönemde (tedvin döneminde), hadislerin aralarında dönmekte olduğu altı kimseden hadis rivayet ettiğini belirtir ki onlar: Hicaz'da Zuhri ve Amr b. Dînâr, Kûfe'de es-Sebîf ve el-A'meş, Basra'da ise Katâde ve Yahya b. Ebî Kesîr'dir.³⁰ Ayrıca o, Horasan, Hims, Dımaşk, Cezire, Medine, Mekke, Yemen ve Yemame gibi oldukça değişik bölge alimlerinden farklı oranlarda yararlanmış, muhaddis, fakih, kadi, müfti, tarihçi, müfessir, kari ve zahid gibi değişik ilim dallarından ileri gelen bazı alimlerden ilim almış, hatta mutedil bazı Şîf, Mutezilî alimlerden de istifade etmiş, böylece farklı çevrelerin ilmini insicamlı bir şekilde bir araya getirmeyi başarmıştır.³¹

I. Ma'mer b. Râşid'in Hayatı ve İlmî Kişiliği

Zehebî'nin "İmam, hafız, şeyhulislam" diye takdim ettiği Ebû Urve Ma'mer b. Râşid el-Ezdî, 95 veya 96 yılında Basra'da doğdu. 110 yılında 14-15 yaşlarında iken ilim tahsiline başladı ve Katâde'nin yanındaki talebeliği onun vefatına kadar 7-8 yıl sürdü. Ticaret amacıyla geldiği Medîne'de Zuhri'nin ders halkasına katıldı. Annesini ziyaret için Basra'ya döndü ve orada bir süre Eyyub es-Sahtiyânî'ye talebe oldu. Onun tavsiyesi ile Yemen'deki İbn Tavus'a gitti, onun yanında ilim tahsil etti. Orada Hemmâm'ın son demlerinde (h. 130-132) ona hadis arzetti, ondan hadis dinledi. Yemen'de evlendi ve hayatının kalan 20 yılını burada geçirdi. Yemen'de hadis öğretti, Abdurrazzak gibi talebeler yetiştirdi.

Ayrıca Amr b. Dînâr gibi birçok meşhur muhaddisten hadis rivayet eden Ma'mer, doğruluk, araştırma, vera', celâlet ve güzel tasnifiyle bilinen ilim hazinelerindendi. Kendisinden de, Süfyan b. Uyeyne, Süfyan es-Sevrî,

²⁹ Medîni, Ali b. Abdullah el-Medîni, *İlelu'l-hadis ve ma'rifetu'r-ricâl*, s. 17-35, tah. Kal'acî Abdulmu'tî Emîn, Haleb-1980; Râmehurmuzî, Hasen b. Abdurrahman, *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvi ve'l-vâi*, s. 614-618, tah. El-Hatîb Muhammed Accâc, Kahire-1984, Daru'l-Fikr, III. baskı.

³⁰ Râmehurmuzî, a. g. e., s. 620. Kitabı tahkik eden M. Accâc el-Hatîb, 4. dipnotta bu sözün Ali b. Medîni'ye ait olduğunu söylüyorsa da, biz İbnu'l-Medîni'nin kitabında bu ibareleri bulamadık.

³¹ M. Re'fet Said, *Ma'mer b. Raşid*, s. 65-6.

Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181/797), Abdurrazzak (ö. 211/826) gibi meşhur musannifler rivayette bulunmuşlardır. Ahmed b. Abdullah el-İclî (ö. 261/874), Ma'mer'i sika kabul ederken, İbn Cüreyc onu zamanının en alimi olarak görmekte, Ali b. el-Medînfî de, Basra, Küfe ve Hicaz'da bulunan en büyük hadis otoritelerinden hadis almasıyla birçok isnada sahip olmasından dolayı onu övmektedir. Ma'mer, 58 yaşında iken 153 yılı Ramazan ayında San'â'da vefat etmiştir.³²

1. el-Câmi'

Zamanımıza intikal eden en eski hadis vesikalarından biri olmakla kalmayıp, aynı zamanda, hadis edebiyatının muhtelif tekamül safhalarını aydınlatmak bakımından da büyük bir ehemmiyet taşımakta olan Ma'mer b. Râşid'in *el-Câmi'* adlı eseri, hadis musannefâtının mebdei,³³ Câmi' türü eserlerin ilk örneği sayılmaktadır.³⁴ Ma'mer'in bu eseri, devrinin hadis tasnifi ameliyesi hakkında vazıh bir fikir verebilecek mahiyettedir.

Ma'mer'in *Câmi'*inin birkaç nüshası gerek müstakil olarak, gerekse, talebesi Abdurrazzak'ın *Musannef*'inin sonunda olmak üzere günümüze kadar intikal etmiştir. Bu farklı nüshalar, eserin nakli ve sıhhati konusunda ikna edici mahiyettedir.³⁵

Herşeyden önce, Ma'mer'in bu eseri, daha sonra Kutub-i Sitte diye anılan meşhur hadis mecmualarına nisbetle oldukça erken bir kaynaktır. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Dârimî (ö. 255/868), Buharî (ö. 256/869), Müslim (ö. 261/874), İbn Mâce (ö. 273/886), Ebû Davud (ö. 275/888), Tirmizî (ö. 279/892) gibi meşhur hadis imamlarıyla Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153/770) arasında bir asırdan fazla bir zaman dilimi bulunmaktadır. Dolayısıyla, Ma'mer ile Ahmed b. Hanbel arasında çoğunlukla bir, bazen de iki râvî varken; Buhârî ve Müslim ile Ma'mer arasında ikişer râvî mevcuttur. Şu halde Ma'mer'in, onlardan yüz küsur sene önce yaşaması itibariyle kaynağa daha yakın olma gibi bir imtiyazı vardır.

Ma'mer, gerek bu eseriyle, gerekse diğer birçok rivayetiyle kendisinden sonraki bütün hadis koleksiyonları için önemli bir kaynak olmuştur. Fuad

³² Bkz. İbn Sa'd, Muhammed, *et-Tabakâtu'l-kubrâ*, V. 546, Beyrut-1985; İbn Ebî Hâtim er-Râzi, *Kitâbu'l-Cerh ve't-ta'dil*, VIII. 255-7, Haydarâbâd-?; Zehebî, *Nubelâ*, VII. 5-18; *Târihu'l-İslam*, IX. 625-631, tah. Abdusselam Tedmurî, Beyrut-1988; Abdulhay b. el-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-zeheb*, I. 235, Beyrut-Daru'l-Afak el-Cedide; Sandıkçı S. Kemal, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, s. 82-3, Ankara-1991. Kaynaklarda Ma'mer'in vefat ettiği yılın 152, 154 olduğu da söylenmiştir.

³³ Sezgin Fuad, "*Hadis Musannefatının Mebdei ve Ma'mer b. Râşid'in Câmi'i*", *Türkiyat Mecmuası*, XII. 115, İstanbul, 1955.

³⁴ Bkz. Kandemir Yaşar, "*Câmi'*" maddesi, *DİA, İslam Ansiklopedisi*, VII. 94. Ancak, Hişâm b. Hassân (ö. 147), Abdulmelik b. Abdulaziz b. Cüreyc (ö. 150), Said b. Ebî Arûba (ö. 156) gibi akranlarının da, benzer tasnifler yaptıkları göz önünde bulundurulurken, Ma'mer'in eserinin ilk musannef örneklerinden olduğunu veya bize ulaşabilen ilk eser olduğunu söylemek belki daha ihtiyatlı olacaktır. Bu dönemin çeşitli bölgelerdeki meşhur musannifleri için bkz: Sezgin, a.g.e, s. 118-121; Uğur Mücteba, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 12-3. Ankara-1996.

³⁵ Bu hususta geniş bilgi için bkz: Sezgin Fuad, a.g. m.; Erul Bünyamin, a.g. m, s. 129-131.

Sezgin, Buhârî ve Müslim'in, Ma'mer'in rivayetlerinden olduğu kadar, bab başlıklarında dahi *Câmi'*den istifade ettiklerini örnekleriyle göstermiştir.³⁶ Aynı durum, Abdurrazzak (ö. 211/826) ve Ebu Bekir b. Ebî Şeybe (ö. 235/849) başta olmak üzere *Musannef* sahipleriyle, diğer *Sunen* sahipleri için de geçerlidir. Nitekim, Abdurrazzak, hocası Ma'mer'den 10. 000 hadis yazdığını söylemiş, Ahmed b. Hanbel *Müsned* adlı eserini tasnif ederken neredeyse Abdurrazzak'ın *Musannef*'inin kahir ekseriyetini nakletmiştir. Temel hadis kaynaklarımızdaki Ma'mer'den gelen rivayetlerin sayısının on bini aştığı belirtilmektedir.³⁷ Ma'mer b. Râşid'in bu eserlere yansıyan rivayetlerinin dağılımı ise, Ahmed b. Hanbel, 1169, Muslim, 300, Buhârî, 263, Ebû Davud, 170, Nesâî, 163, Tirmizî, 146, İbn Mâce, 71, Dârimî, 36 rivayettir.³⁸

Habiburrahman el-A'zami'nin yaptığı rakamlamaya göre *Câmi'*, 282 bab başlığı altında 1614 rivayeti ihtiva etmektedir. Görebildiğimiz kadariyla bu rivayetlerden birçoğu, mürsel ve munkatı' olup, muttasıl isnadların sayısı diğerlerine nisbetle azdır. Ayrıca, isnadların birçoğunda mubhem ve mechul raviler yer almaktadır. Yine eserde, merfû hadislerin yanısıra, mevkuf ve maktu' haberlere de yer verilmektedir. İsminden de anlaşılacağı üzere eser, çok çeşitli konularda gelen hadisleri bir araya toplayarak ilgili bablar altında sıralamış, sonraki *Musannef*, *Sahih* ve *Sunen* türü eserlerde olduğu üzere "kitab" ünvanı ile ana bölümlere ayrılmamıştır. Konularına göre, tek bir hadis zikredilmiş bablar olduğu gibi, birçok hadis içeren bablar da mevcuttur.

2. Ma'mer'in Câmi'de kendilerinden hadis rivayet ettiği hocaları

Ma'mer'in, ders aldığı veya kendisinden hadis rivayet ettiği birçok hocası vardır. Biz burada sadece onun *Câmi'*de kendilerinden fazla hadis rivayet ettiği hocaları zikredeceğiz. Yaptığımız sayıma göre kendilerinden en çok hadis rivayet ettiği hocalarının isimleri³⁹, rivayet sayısı ve oranı şöyledir:

Zuhrî	: 300	% 19
Katâde b. Diâme	: 200	% 12.5
Eyyub	: 194	% 12
Abdullah b. Tavus	: 104	% 6.4
Ebû İshak	: 75	% 4.5
Hişâm	: 47	% 3
Zeyd b. Eslem	: 42	% 2.5
A'meş	: 40	% 2.4

³⁶ Sezgin, a.g.m, s. 126-7.

³⁷ M. Re'fet Said, *Ma'mer b. Raşid*, s. 7.

³⁸ Bkz. Akyüz Ali, *Abdürrezzak-Buhârî İlişkisi Üzerine Bir Mukâyese*, s. 16, İstanbul-1977.

³⁹ Hocalarının hayatları hakkında geniş bilgi için bkz: M. Re'fet Said, *Ma'mer b. Raşid*, s. 37-66.

Yahya b. Ebî Kesîr	: 37	% 2.2
Hemmâm b. Munebbih	: 35	% 2.1
Sâbit el-Bunanî	: 27	% 1.6
Ebân b. Ebî Ayyâş	: 26	% 1.6
el-Hasan el-Basrî	: 19	% 1.1

Ayrıca Ma'mer, Abdulkerim el-Cezerî ve Leys'ten 13; Mansûr b. el-Mu'temir'den 12; Asım ve Cafer b. Burkân'dan 11; İsmail b. Umeyye, Safîd el-Cureyrî, Said b. Abdurrahman ve Suheyl b. Ebî Sâlih'ten 10 ve diğer birçok hocasından ise 9 ile 1 arasında olmak üzere hadis rivayet etmiştir.

Ma'mer'in isim vermeksizin "Racul" diyerek rivayet ettiği hocalarının sayısı ise 107 olup, bu da % 6,6 oranındadır. Ma'mer'in doğrudan kendisinin rivayet ettiği hadis sayısı 21 (% 1.3) iken; *Câmi'*de Abdurrazzak'ın Ma'mer'den başka kimselerden naklettiği hadis sayısı 36 (% 2.2) kadardır. Bu rivayetlerden bir kısmını, bab başlıkları ile ilgisi bakımından mukayese eden M. Re'fet, başlıkla ilgisiz olmalarından hareketle onların, Abdurrazzak'ın musannefini nakleden İshak b. İbrahim'den gelebileceğini, zira onun "Ahberana Abdurrazzak, ve kale Abdurrazzak" diye başladığını, bazı babların tekrarının da bunu gösterdiğini söylemektedir.⁴⁰ Fakat, Abdurrazzak tarafından hocasının rivayetlerine bir katkı olması da muhtemeldir.

Şu halde, Ma'mer'in eserindeki rivayetler, kendisinden en çok rivayette bulunduğu Zuhri, Katâde, Eyyûb ve İbn Tâvus'tan toplam % 50; takip eden dokuz kaynaktan % 21; mechul kimseler de dahil, herbiri % 1'in altında olmak üzere diğerlerinden ise % 29 oranında bir dağılım arz etmektedir.

Yaptığımız sayıma göre Ma'mer'in % 50 oranında kaynağını oluşturan bu dört hocasından naklettiği rivayetlerin mahiyet itibarıyla türlerinin dağılım oranları şöyledir:

	<u>Merfu</u>	<u>Mevkuf</u>	<u>Maktu'</u>	<u>Mursel</u>	<u>Rey</u>
Zuhri:	51	21	2	22	4
Katâde :	18	38	12	25	7
Eyyûb :	30	40	17	12	1
İbn Tâvus:	5	27	23	36	9

Bu dört otoritenin naklettiği toplam 800 rivayetten % 31'i merfu, % 30'u mevkuf, % 10'u maktu', % 24'ü mursel ve % 5'i reydir. Yukarıdaki verilerden de açıkça görüldüğü gibi, her bir otoritenin naklettiği malzeme türü, farklı oranlarda seyretmektedir. Zuhri'nin merfu haberlerinin oranı, % 51 iken, İbn Tavus'ta bu oran sadece % 5'tir. Buna karşın İbn Tavus'un mursel haberlerinin oranı % 36'dır. Yine Zuhri'nin maktu' haberlerinin oranı

⁴⁰ M. Re'fet Said, *Ma'mer b. Raşid*, s. 125-126.

sadece % 2 iken, bu oran İbn Tavs'ın % 23'e ulaşmaktadır. Dikkat çeken diğer önemli bir husus da, mursel haberlerin oranının her bir otoritede yüksek, rey oranının ise hepsinde düşük olmasıdır.

Bütün bu farklı oranlar, aynı dönemin hadis otoritelerinin, kendilerine mahsus bir tarzı olduğunu göstermektedir. Onlardan hiçbirinin, sadece merfu haber nakletme, muttasıl haber rivayet etme vb. prensibi veya metodu olmadığı anlaşılmaktadır. Öte taraftan her birinde görülen ortak cihet ise, kişisel görüşler serdetmekten âdeta kaçınmaları, bunun yerine öncelikle Hz. Peygamber ve sahabenin görüşlerine atıfta bulunmaları, kısmen de tâbiîlerin reylerine başvurmalarıdır. Yine her birinin rivayet ettiği mursel haberlerin fazla olması, o dönemde ittisal şartının tam olarak yerleşmemesine bağlanabilir.⁴¹

3. Ma'mer'in dört büyük hocası ile ilişkisi

Ma'mer'in, asıl kaynaklarını oluşturan dört hocasından herbiri ile olan ilişkisinin kısaca yansıtılması, hem Ma'mer'in, hem de o dönemin rivayet üslubunu tespit edebilme bakımından yararlı olacaktır.

a. Ma'mer-Zuhrî İlişkisi

Ma'mer'in, kendisinden en çok hadis rivayet ettiği şeyhi hiç şüphesiz Zuhrî'dir.⁴² Hatta o, Zuhrî'nin ashâbı içerisinde ondan en fazla rivayet edenlerin başında, Yunus ve Ukayl'dan hemen sonra zikredilir.⁴³ O kadar ki, Zehebî'nin (ö. 748/1348) naklettiğine göre Ma'mer b. Râşid, Zuhrî'nin yanına varınca (muhtemelen ondan çok fazla rivayet edip, çokça hadis yazarak) üstünlüğünü göstermiş ve "Zuhrî" lakabıyla anılmıştır.⁴⁴

Sufyân es-Sevrî'ye "Zuhrî'den hadis almaya engel nedir?" diye sorulunca o: "Paranın azlığı ve Ma'mer'in bize yeterli gelmesi"⁴⁵ şeklinde cevap vermesi, Ma'mer'in, Zuhrî'den müstağnî bırakacak kadar çok rivayette bulunduğunu imâ etmektedir.

İbn Şihâb ez-Zuhrî'nin, Ali b. el-Medîni'ye göre iki bine yakın, Ebû Dâvud'a göre de 2200 hadisi vardır ve onlardan yarısı musned,⁴⁶ 200 kadarı

⁴¹ Abdurrazzak'ın *Musannef*i üzerine analitik bir çalışma yapan H. Motzki, onun Ma'mer, İbn Cureyc, es-Sevrî ve İbn Uyeyne'den oluşan dört hocasının rivayet oranlarını verdikten sonra, elde ettiği farklı oranlardan, herbir kaynağın nev'i şahsına münhasır olduğu, böylesi farklı bir kurgulamanın muhtemel olmaması sebebiyle -iddia edildiği gibi- isnadların keyfî olarak uydurulmadığı, aksine kaynakların otantik olduğu gibi neticelere ulaşmaktadır. Geniş bilgi için bkz: Motzki Harald, "The Musannaf of Abd al-Razzâq Al-Şan'ânî as a Source of Authentic Ahâdîth of The First Century A.H.", s. 3-5. *Journal of Near Eastern Studies*, 50, no: 1 (1991). Motzki'nin Abdurrazzak ile ilgili bu değerlendirmesi, onun hocası Ma'mer için de fazlasıyla geçerlidir.

⁴² Zuhrî'nin hayatı ve hakkında geniş bilgi için bkz: İbn Hacer, *Tehzîb*, IX. 445-451; Hâris Süleyman cd-Dârî, *Zuhrî*, Musul-1985; Koçyiğit Talat, *İbn Şihâb ez-Zuhrî*, A.Ü.İ.F. Dergisi, XXI. 51-84; Zehebî, *Târihu'l-İslam*, VIII. 227-249.

⁴³ İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu İlelu't-Tirmizî*, s. 263. Tah. Subhî es-Sâmerrâî, Beyrut-1985. II. baskı.

⁴⁴ Zehebî, a.g.e, VIII. 248.

⁴⁵ Zehebî, *Nubelâ*, VII. 8.

⁴⁶ Zehebî, a.g.e, V. 328;

ise sika olmayan kimselerden gelmekteydi. Hakkında ihtilaf edilen hadislerinin ise 50'ye varmadığı belirtilmektedir.⁴⁷ Abdurrazzak, Zuhri'den 722'si merfu, 397'si mevkuf ve 841'i maktu olmak üzere toplam 1960 rivayet nakletmiştir ki⁴⁸ bu sayı Zuhri'nin toplam rivayetine çok yakındır.

Ma'mer'e, Zuhri'den nasıl hadis işittiği sorulduğunda, kendisinin Tâhiye'den birilerinin kölesi olduğunu ve onların kendisini bez satmak üzere gönderdiklerini, bunun üzerine Medîne'ye geldiğini, orada bir eve uğradığını, etrafında insanların toplanıp, ilim arzettikleri bir şeyh gördüğünü ve onlarla birlikte kendisinin de ona arzettiğini anlatır.⁴⁹ Bir başka rivayette ise o, Zuhri ile Rusâfe'de karşılaştığını ve onun ders halkasına katıldığını⁵⁰ ve onun kendisine de dikte ettirdiğini söyler.⁵¹ Ma'mer, Rusâfe'de Zuhri'ye birçok sorular sormuş, neticede ondan alacağı ilmi aldığını sanmış, vefat ettiğinde ise onun katırlar üzerine yüklenmiş kitaplarını görünce ne kadar yanıldığını anlamıştır.⁵²

Zuhri'nin ashabından hıfz ve zabt bakımından kimin kimden daha üstün olduğu konusunda değişik görüşler beyan edilmiştir. Kimileri Mâlik'i, kimi İbn Uyeyne'yi, kimi de Ma'mer'i diğerlerine takdim ve tafdil etmiştir.⁵³ Meselâ, Abdullah b. Mubârek: "Zuhri'den rivayette, herşeyi yazan Yunus hariç, Ma'mer'den daha çok rivayeti olan kimseyi görmedim" demiştir.⁵⁴ Yahya b. Maîn de, Zuhri rivayetlerinde Ma'mer'i, İbn Uyeyne'ye; yine onu, hem Salih b. Keysan'a, hem de Yunus'a tercih etmektedir.⁵⁵

İbn Receb el-Hanbelî (ö. 795/1392), Zuhri'nin ashabını beş gruba ayırır ve Zuhri'den rivayetlerinde hıfz, itkân, uzun süre beraberlik, hadislerini bilme ve onları zabt etme gibi özellikleri bir arada toplanan birinci tabakada Mâlik, İbn Uyeyne, Ubeydullah b. Ömer'den sonra Ma'mer'i zikreder.⁵⁶

Burada Ma'mer'in kendisinden en çok hadis naklettiği hocası olması sebebiyle Zuhri'nin mursel rivayetleri hakkında ileri sürülen bazı mulahazalara değinmemiz yerinde olacaktır. Zira bu konudaki eleştiriler, Ma'mer hadisleri için de geçerlidir.

Hadis ilmîni, ilk tedvin edip yazan kimse olarak bilinen Zuhri,⁵⁷ herkesin takdir ettiği büyük bir hadis hafızı ve otorite olmasına rağmen, birçok hadisi mursel olarak rivayet etmesi sebebiyle bazı alimlerin eleştirilerine maruz kalmıştır. Mesela, Yahya b. Maîn'e (ö. 233/847) göre, Zuhri'nin mursel haberlerinin bir değeri yoktur.⁵⁸ Yahya b. Saîd el-Kattân

⁴⁷ İbn Hacer, *Tehzîb*, IX. 447-8.

⁴⁸ Dâri, *Zuhri*, s. 332.

⁴⁹ Zehebî, a.g.e VII. 6-7.

⁵⁰ Zehebî, a.g.e, V. 342.

⁵¹ Zehebî, a.g.e. VII. 7.

⁵² Zehebî, *Tarihu'l-İslam*, VIII. 234.

⁵³ Bkz: İbn Receb el-Hanbelî, a.g.e, s. 263-8.

⁵⁴ Ahmed, *Kitâbu'l-İlâl ve ma'rifetu'r-ricâl*, I. 58, no: 104, tah. T. Koçyigit, İ. Cerrahoğlu, İstanbul-1987.

⁵⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII. 257; İbn Hacer, *Tehzîb*, X. 244.

⁵⁶ İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu İlelu't-Tirmizî*, s. 230.

⁵⁷ Zehebî, *Nubelâ*, V. 334.

⁵⁸ Yahya b. Maîn, *et-Târih*, II. 539, no: 1027. Tah. Ahmed Muhammed Nur Seyf, 1979-Mekke, I. baskı.

(ö. 198/813) da, Zuhrî ve Katâde'nin mursel rivayetlerine bir değer vermez ve onun (boşlukta dolaşıp duran) rüzgar mertebesinde olduğunu söylerdi.⁵⁹ Alâî'nin (ö. 761/1359) naklettiğine göre Ahmed b. Sâlih (et-Taberî) el-Mısırî (ö. 248/862)⁶⁰, Yahya b. Saîd'in bu sözünü işitince kızmış ve "Yahya nerede, Zuhrî'nin ilmini bilmek nerede?! Durum, Yahya'nın dediği gibi değildir" demiştir.⁶¹

Yahya b. Saîd el-Kattân ise, yukarıdaki cerhin gerekçesini şöyle izah eder: "Zuhrî'nin mursel haberleri, başkasının murselinden daha kötüdür. Çünkü o hafızdır ve isimlerini zikredeceği herkesi zikredebilir. O, isimlerini vermek istemediklerini terketmiş (mursel olarak rivayet etmiş)tir." Bu görüşü teyid eden Zehebî ise daha açık konuşarak: "Zuhrî'nin murselleri, mu'dal gibidir. Zira, hadisten iki ravi düşmüş olabilir. Oradan sadece sahabînin düştüğünü sanmamız doğru olmaz. Çünkü eğer onun nezdinde bir sahabîden gelen rivayet olsaydı, o bunu mutlaka açıklar, muttasıl olarak rivayet etmekten aciz kalmazdı. Şayet o 'Hz. Peygamber'in bazı sahabîlerinden' dese (bile durum böyledir.) Zuhrî'nin mursellerini, Saîd b. el-Museyyib ve Urve b. ez-Zubeyr'in murselleri gibi addeden kimse, ne dediğini bilmiyordur. Evet, onun murselleri de, Katâde ve benzerlerinin murselleri gibidir."⁶²

Şâfiî'nin (ö. 204/819) de "Zuhrî'nin irsalinin, bir değeri yoktur. Zira biz onun Süleyman b. Erkam'dan bile rivayet ettiğini görüyoruz" dediği nakledilmektedir.⁶³ Ancak, Şâfiî, *er-Risâle* adlı eserinde, Zuhrî'nin hadiste imam ve güvenilir olduğunu, onun sahabeden bazısının ismini, tabiundan da ileri gelenlerin ismini verdiğini hatırlattıktan sonra, Zuhrî'nin, belki de Süleyman b. Erkam'ı mürüvvet ehli, akıllı biri olarak gördüğü için, hüsn-ü zan besleyerek ondan hadis aldığını, ya yaşının küçük olması ya da başka bir sebeple onun ismini vermediğini, ancak Ma'mer'in sorması üzerine hadisin isnadını verdiğini söyleyerek onu mazur görmeye çalışırsa da, "saydığım bu vasıflarına rağmen, İbn Şihâb, Süleyman (b. Erkam)'dan rivayete imkan vermişse, bu gibi durumlarda başkasına hiç güvenilmez" demekten kendisini alamamıştır.⁶⁴

Zuhrî hakkında doktora tezi hazırlamış olan Hâris Sulcyman, alimlerin bu tür bazı eleştirilerini naklettikten sonra, onun mürsel haber nakledişi hakkında, 'muhtemelen onun ihtisar cihetine gitmesi veya bu daldaki

⁵⁹ İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 451.

⁶⁰ Hakkında bilgi için bkz: Sandıkcı Kemal, *DİA, İslam Ansiklopedisi*, "Ahmed b. Sâlih et-Taberî" maddesi, II, 132; *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, s. 322-3. Salahattin Polat, yukarıda adı geçen Ahmed b. Sâlih el-Mısırî yerine, bir zühul eseri olsa gerek, "Ahmed b. Hanbel" demiştir. Bkz: *Mürsel Hadisler*, s. 79.

⁶¹ Alâî, Salahuddin Ebü Saîd b. Halîl, *Câmiu't-tahsil fi ahkâmî'l-merâsîl*, tah. Hamdî Abdulmecîd es-Selefi, s. 91, Beyrut -1986, II. baskı. Ayrıca bkz: İbn Receb el-Hanbelî, a.g.e, s. 176.

⁶² Zehebî, *Nubelâ*, V. 338-9.

⁶³ A.g.e, a.y.

⁶⁴ Şâfiî, *er-Risâle*, s. 469-470. Tah. A. Muhammed Şâkir, Bcyrut-t.y., el-Mektebetu'l-İlmiyye.

yeterliliği ya da öğrencilerinin hırsını denemesi ve kendine olan güvenlerini ölçmesi⁶⁵ gibi mazeretler ileri sürerek onu savunmaya çalışmıştır.

Oysa İbn Receb el-Hanbelî, sika bir kimseden rivayet eden bir hafızın onun ismini terkedemeyeceğini, aksine onun ismini vereceğini, ravinin ismini terketmesinin ise, onun o kişiden razı olmadığını örtmeye yönelik olduğunu söyledikten sonra, “Sevrî ve başkalarının zayıf kimselerden kinaye olarak böyle dediklerini, onun ismini vermeyip, “an raculin” dediklerini belirtir. İşte el-Kattân’ın ‘eğer ortada bir isnad olsaydı, o onu mutlaka söylerdi, yani, eğer onu sika birinden almış olsaydı, onu mutlaka tesmiye eder ve onun ismini mutlaka ilan ederdi’ sözünden kasdettiği budur” demektedir.⁶⁶

b. Ma’mer-Eyyûb İlişkisi

Ma’mer’in, kendisinden çokça hadis rivayet ettiği ikinci şeyhi Ebû Bekr Eyyûb b. Ebî Temîme Keysân es-Sahtiyânî’dir (ö.131/748).⁶⁷ Ali b. el-Medînî, Eyyûb’un, 800’e yakın hadisi olduğunu söylerken, İbn Uleyye “Biz, Eyyub’un hadislerinin 2000 kadar olduğunu söyledik” demektedir.⁶⁸

Rivayetlerden, Ma’mer’in, -annesini ziyaret etmek üzere- Basra’ya, Mekke’den dönen Eyyûb ile beraber geldiğini öğreniyoruz. Ma’mer, Eyyûb ile birlikte Basra’da bulunmuş, hatta Eyyûb kendisine sorulan bazı soruları ona havale etmiştir.⁶⁹

Zehebî, Ma’mer’in sika olmasına rağmen, vehimleri bulunduğunu, özellikle de, annesini ziyaret için Basra’ya geldiğinde, yanında kitapları olmadığı için hıfzından rivayet ettiğini, böylece Basra’lıların ondan yanlış şeyler işittiklerini, oysa bizzat kitaplarından aldıkları için Hişâm ve Abdurrazzak’ın rivayetlerinin daha sahih olduğunu belirtir.⁷⁰

Ayrıca Yahya b. Maîn, hocası Eyyûb’un Ma’mer’i şifileştirdiğini nakletmektedir.⁷¹

c. Ma’mer-Katâde İlişkisi

Katâde b. Diâme, Ebu’l-Hattâb el-Basrî, 60 yılında âmâ olarak doğmuş, hafıza gücü darb-ı mesel olmuş, müdellis ve Kaderî olmakla itham edilmesine rağmen, icma ile sika ve huccet olarak kabul edilmiştir.⁷²

Ma’mer, bir rivayette, hocası Katâde’den, henüz on dört yaşındayken hadis işittiğini ve o yıllarda işittiği herşeyin âdeta göğsüne nakşedilerek yazıldığını söylerken,⁷³ başka bir rivayette ise, Katâde’nin ders halkasına

⁶⁵ Dâri, *Zuhri*, s. 420.

⁶⁶ İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu İleu’t-Tirmizî*, s. 176.

⁶⁷ Zehebî, *Nubelâ*, VI. 15-26; İbn Hacer, *Tehzîb*, I. 397-9.

⁶⁸ Zehebî, a.g.e, VI. 20, 24.

⁶⁹ İbn Sa’d, *Tabakât*, V. 546; Zehebî, a.g.e, VII. 8.

⁷⁰ Zehebî, a.g.e, VII. 12; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, VIII. 257.

⁷¹ İbn Sa’d, a.g.e, V. 546; Zehebî, a.g.e, VII. 8.

⁷² Zehebî, a.g.e, V. 269-271, 276-7. Cabir b. Abdullah’ın Sahîfe’si, Katâde’ye bir kez okunmuş ve o bunu derhal ezberlemiştir. Bkz: a.y., s. 277; İbn Ebî Hâtim, a.g.e, VII. 135; İbn Hacer, a.g.e, VIII. 351-6.

⁷³ İbn Ebî Hâtim, a.g.e, VIII. 256; Zehebî, a.g.e, VII. 6.

küçükken oturduğunu⁷⁴ ve ondan isnadları ezberleyemediğini itiraf etmektedir.⁷⁵ Belki de bu nedenledir ki, Dârekutnî, *İlel* adlı kitabında, Ma'mer'in, Katâde ve A'meş'in hadislerinde "seyyiu'l-hıfz=hıfzı kötü" olduğunu belirtir.⁷⁶ Yahya b. Maîn'in naklettiğine göre, Katâde, Ebû Kılâbe'den de hadis işitmemiş, ancak Ebû Kılâbe'nin Sahîfe'sinden rivayet etmiştir.⁷⁷

Ma'mer: "Zuhrî, Katâde ve Hammâd'dan daha fakihini görmedim" der.⁷⁸

İmam Zuhrî gibi,⁷⁹ Katâde de rivayet ettiği bir hadisi tekrarlamaktan hoşlanmazdı. Ma'mer'in naklettiğine göre, Katâde diyor ki: "Bir mecliste hadisin tekrarlanması, onun nurunu giderir. Ben kimseye 'bana şunu tekrarla!' demedim."⁸⁰

Mâlik: "Ma'mer ne iyi bir kimse, bir de Katâde'den Tefsîr rivayeti olmasa!" der. Zehebî'nin de açıkladığı gibi Mâlik, isnadının kopukluğu sebebiyle bu Tefsîr'den yüz çevirmiş, ondan çok az rivayet etmiştir.⁸¹

Katâde, 117 veya 118 yılında Vâsıt'ta vefat etmiştir.⁸²

d. Ma'mer-İbn Tâvus İlişkisi

Abdullah b. Tâvus el-Yemânî (ö.132/749), babasından çok hadis işitmiş ve ondan çokça rivayet etmiştir.⁸³

Ma'mer, Yemen'deki İbn Tâvus'a, şeyhi Eyyub'un tavsiyesi ile gitmiştir.⁸⁴ Ma'mer, "İbn Tâvus gibi bir fakîh oğlu görmedim"⁸⁵ diyerek hocasının ilmini takdir etmiştir.

Yahya b. Maîn, Ma'mer'in, İbn Tâvus'tan ve Zuhrî'den naklettiği rivayetleri müstakîm=doğru görmektedir.⁸⁶

II. Rivayet ve İsnad Açısından Ma'mer

1. Yazılı Kaynaklar

Ma'mer'in rivayet sîgalarından, onun bu rivayetleri şifahi olarak mı, yoksa yazılı kaynaklardan mı aldığını çıkartabilmek oldukça zordur. Zira rivayetlerin kahir ekseriyeti "an'ane" yoluyladır. Bununla birlikte gerek

⁷⁴ Yahya b. Maîn, *Târih*, II. 577, no: 3913.

⁷⁵ İbn Receb el-Hanbelî, a.g.e, s. 284.

⁷⁶ A. g. e., a. y.

⁷⁷ Yahya b. Maîn, a.g.e, II. 484, no: 3909, 3354.

⁷⁸ Zehebî, *Nubelâ*, V. 273.

⁷⁹ İbn Ebî Hâtim, a.g.e, VIII. 72; Zehebî, a.g.e, V. 333, 338, 345; İbn Hacer, a.g.e, IX. 448.

⁸⁰ İbn Ebî Hâtim, a.g.e, VII. 134; Ahmed, *İlel*, I. 58, no: 109; Zehebî, a.g.e, V. 274; İbn Hacer, a.g.e, VIII. 354.

⁸¹ Zehebî, a.g.e, VII. 9.

⁸² Zehebî, a.g.e, V. 282.

⁸³ Zehebî, a.g.e, VI. 103-4; İbn Hacer, a.g.e, V. 267-8.

⁸⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V. 89; İbn Hacer, *Tehzîb*, V. 267.

⁸⁵ İbn Ebî Hâtim, *Nubelâ*, V. 89; İbn Hacer, a.g.e, V. 267.

⁸⁶ Zehebî, a.g.e, VII. 10; İbn Hacer, a.g.e, X. 245.

Câmi'de, gerekse diğer bazı kaynaklarımızda, onun da bazı yazılı kaynaklar kullandığını gösteren ifadeler rastlamaktayız. Bunlardan bazılarını şöylece sıralayabiliriz:

a. (Abdurrazzak:) “Bize Ma'mer haber verdi, dedi ki: *Câbir b. Abdullah'ın Sahîfesi*'nde o şöyle der:...”⁸⁷

b. Ma'mer, Hz. Peygamber'in Malik b. Kiflanus'e yazmış olduğu öşürle ilgili yazılı bir talimatı Simak b. El-Fazl'ın, kendisine verdiğini söylemektedir.⁸⁸

c. Ma'mer, Katâde'den bir haberi naklederken, araya girerek: ‘onu bana Eyyûb es-Sahtiyânî yazdı’ demekte ve haberi rivayet etmektedir.⁸⁹

d. Ma'mer, Hz. Ali'nin bazı tavsiyelerini içeren bir sahife hakkında bir haberi Eyyûb'dan nakleder ve onun bu sahifeyi Amr b. Dînâr'dan aldığını söyledikten sonra uzunca muhtevayı verir.⁹⁰

e. Ahmed b. Hanbel'in rivayetine göre Ma'mer, Osman el-Muşâhid isimli birinden meğâzi konusunda iki sahife yazdığını, bir adamın onları kendisinden ödünç aldığını söylemektedir.⁹¹

f. Yine onun *Hemmam b. Munebbih'in Sahîfesi*'ni nakleden kimse olduğunu biliyoruz.

g. Ahmed b. Hanbel'in naklettiğine göre, Abdurrazzak şöyle der: “*Kara'tu fi Kitâbi Ma'mer ani'z-Zuhrî an Abdulmelik b. Ebî Bekr...*” = Ma'mer'in Zuhrî'den yazdığı kitabında, onun Abdulmelik b. Ebî Bekr'ten rivayet ettiği şu haberi okudum...”⁹²

Ayrıca gerek Ma'mer'den önce, gerekse kendi döneminde ve sonrasında, hadislerin yazıldığını, diğer bir ifade ile kitabet işinin yaygınlaştığını gösteren birçok haber mevcuttur.⁹³ Bu rivayetler göstermektedir ki, hadislerin tedvin edilmeye başlanmasıyla birlikte, hadisçiler arasında şifâhî rivayetin yerini kısa sürede kitâbî rivayet, yani yazılı vesikalar almaya başlamış, ilk hadis musannafını oluşturan Ma'mer de bu yazılı kaynaklardan istifade etmiştir. Ancak onun elinde bulunduğunu düşündüğümüz yazılı hadis malzemeleri, kapsamlı mecmualar olmayıp, Hemmam'ın, Câbir'in *Sahifeleri* gibi, önceki nesillerden veya hocalarından intikal eden sınırlı sayıda hadisler içeren vesikalar olmalıdır. Netice itibarıyla o, tasnif öncesi tedvin dönemindeki mevcut malzemeyi değerlendirmiş, muhtelif bölgelerden elde ettiği bu hadisleri biraraya getirerek, hacimli bir tasnif ortaya koymayı başarmıştır.

⁸⁷ *Câmi*, XI. 183, no: 20277. Rivayeti karşılaştır: Ahmed, *Musned*, III. 345, IV. 322, 345-6.

⁸⁸ Abdurrazzak, *Musannef*, IV. 26, 136.

⁸⁹ *Câmi*, XI. 249, no: 20454.

⁹⁰ *Câmi*, X. 375-6, no: 19414.

⁹¹ Ahmed, *İlel*, I. 42-3, no: 9; II. 95, no: 552.

⁹² A.g.e, I. 322, no: 1985; Ahmed, *Musned*, V. 189.

⁹³ *Câmi*, X. 440, no: 19638; XI. 465, no: 21021; XI. 258-9, no: 20486-8; XI. 405-6, no: 20852; XI. 425, no: 20901-3; XI. 13, no: 19763; XI. 36, no: 19832; Ahmed, *İlel*, II. 236, no: 1700; Zehebî, *Nubelâ*, V. 329, 332-3, VII. 9; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX. 448-9.

2. Hıfzından Rivayeti

Diğer taraftan bazı rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla Ma'mer, zaman zaman hıfzından rivayet etmekteydi. Mesela, İsmail b. Uleyye'ye onun hıfzından rivayet edip etmediği sorulduğunda: "Bize hıfzıyla rivayet ediyordu" demektedir.⁹⁴

Hişâm b. Yusuf ise: "Ma'mer bizim yanımızda yirmi yıl ikamet etti, biz onun hiçbir kitabını görmedik" derken, kendilerine hıfzından rivayet etmekte olduğunu kastediyordu.⁹⁵

Halbuki Zehebî'nin, isnadıyla naklettiğine göre Ma'mer şöyle demiştir: "A'meş'in Sahifesi'ni düşürdüm, onun hadislerini hatırlıyor, hıfzımdan naklediyorum."⁹⁶

Yukarıdaki ilk iki haber, onun hafıza gücünü, kitaba ihtiyaç duymadığını göstermekteyse de, üçüncü rivayette olduğu gibi, onun bazen mecburen hıfzından rivayet etmek durumunda kaldığını anlatmaktadır. Hatta bunun tabii bir sonucu olarak da, bazı haberler onun hıfzından rivayetlerinde hata ettiğini ortaya koymaktadır. Nitekim Zehebî Ma'mer hakkında birçok malumatı naklettikten sonra: "Sika ve sebet olmakla birlikte, Ma'mer'in vehimleri de vardır. Özellikle o annesini ziyaret için Basra'ya gittiğinde, yanında kitapları yoktu ve hıfzından rivayet etmişti, dolayısıyla Basra'lılar için onun rivayetlerinde birçok hatalar ortaya çıktı. Hişâm ve Abdurrazzak'ın ondan rivayetleri daha sahihtir. Çünkü onlar, onun hadislerini onun kitaplarından aldılar" demektedir.⁹⁷

3. Rivâyet Sîgaları

Ma'mer, birkaç istisnası dışında, hemen her bir haberi isnadıyla rivayet etmiştir. Ancak bu isnadların bir kısmı sahih, müsned-muttasıl iken, önemli bir kısmı, mursel, munkatı, muallak veya hadis tekniği açısından çeşitli kusurları bulunan senedlere sahiptir.

Ma'mer, genel olarak "*an fulân, an fulân...*" şeklinde *an'ane* yöntemiyle rivayet etmektedir. Fakat, yer yer "*beleğani, ahbarani, haddesenî* veya *semi'tu*" gibi rivayet sîgalarını kullandığı görülmektedir. Bu muhtelif isnadları, örnekler vererek gösterecek olursak, karşımıza şöyle bir tablo çıkar:

1. Belağ Sîgaları

Rivayetlerinin bütünü göz önünde bulundurulduğunda, Ma'mer'in bazen "*beleğani*" sîgasıyla isnadsız bazı haberler rivayet ettiğini görmekteyiz. Bunlar çok fazla olmayıp, birkaçı şöyledir:

⁹⁴ Ahmed b. Hanbel, *İlel*, I. 116, no: 502.

⁹⁵ Zehebî, *Nubelâ*, VII. 8.

⁹⁶ Zehebî, a.g.c, VII. 11.

⁹⁷ Zehebî, a.g.e, VII. 12.

Belağanî enne'llâhe yuhibbu... (XI. 142. no: 20145)

Belağanî enne Rasulallah (s) nehâ... (X. 459. no: 19700)

Belağanî enne'n-Nebiiye (s) emara ashâbehû... (XI. 198. no: 20315)

Belağanî enne Amr b. el-As kâle li Ebî Mûsâ... (XI. 124. no: 20097)

Belağanî enne raculen câe ilâ Ebî Zerr... (XI. 94. no: 20021)

Belağanî enne'ş-Şa'biyye kâne yel'abu bi'ş-şatranc... (X. 467. no: 19726)

Aslında “belağ” sîgasıyla rivayet etme, II. asrın en belirgin özelliklerinden biridir. Eser sahibi her müellifin bu kalıpla pekçok hadis naklettiği görülmektedir. Özellikle İmam Mâlik'in Muvatta'ında ve Şeybânî'nin (ö. 189/804) eserlerinde bu sîga daha fazladır.⁹⁸

2. Ahbaranî Sîgası

Ahbaranî el-Hakem b. Uteybe... (XI. 76. no: 19960)

Ahbaranî raculun sallâ maa Ömer b. Abdulaziz... (XI. 79. no: 19973)

Velâ a'lemu İbne Tâvus illâ kad ahbaranî an ebîhi misle zâlik. (XI. 95. no: 20023)

Ahbaranî raculun enne raculen ahberahû... (XI. 207. no: 20340)

Ahbaranî men semia İbn Sîrîn yuhaddisu... (XI. 452. no: 20982)

Ve ahbaranîhi ba'du ashâbî... (XI. 337. no: 20702)

Ve Ahbaranâ Amr b. Ubeyd enne... (XI. 83. no: 19985)

Uhbirtu an İbni'l-Museyyib kâle... (XI. 207. no: 20339)⁹⁹

Hâfız Salahuddin el-Alâî (ö. 761), Ma'mer'in “Zuhrî - Ömer b. Sa'd - babası...” şeklinde bir hadis naklettiğini, oysa Yahya b. Ma'în'in söylediğine göre Zuhrî, Ömer b. Sa'îd'den asla hiçbir şey rivayet etmediğini belirttiikten sonra şu değerlendirmeyi yapar: “İşte bu nedenledir ki Ma'mer, “uhbirtu ani'z-Zuhrî” demiştir, yani ondan işitmemiştir, vallahu a'lem.”¹⁰⁰

Burada verdiğimiz son misalde de, benzer bir durum söz konusudur. Yani Ma'mer, Sa'îd b. el-Museyyib'den bizzat işitmediği halde, ondan kendisine vasıtalı olarak ulaşan bu haberi, “Uhbirtu an İbni'l-Museyyib” şeklinde nakletmiştir. Bu ise, Ma'mer'in rivayet ederken, eda sîgalarında titiz ve dikkatli olduğunu gösterir.

⁹⁸ *Muvatta'*n I. cildinden ilk 400 sayfasında yaptığımız taramadaki tespitlerimiz için bkz.: I. s. 11, 19, 34, 35, 36, 44, 45, 58, 59, 60, 72, 94, 100, 104, 110, 118, 119, 124, 126, 128, 138, 139, 141, 145, 148, 150, 155, 156, 157, 162, 165, 173, 174, 175, 178, 181, 192, 197, 198, 205, 212, 218-9, 224, 230, 231, 233, 236, 238, 239, 245, 251, 269, 270, 278, 279, 287, 293, 296, 299, 303, 307, 308, 321, 331, 342, 349, 360, 361, 366, 371, 381, 385, 388, 391, 393, 397. (tah. M. Fuâd Abdulbâkî, İstanbul- 1981)

Muhammed eş-Şeybânî'nin eserlerindeki kullanımlar için bkz: Şahin Sami, *Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî'nin Hadis Kültüründeki Yeri*, s. 117, 164, A.Ü.S.B.E. Ankara-1998, basılmamış doktora tezi.

⁹⁹ Diğer misaller için bkz: *Câmi'*, X. 396, 431, XI. 29, 148, 163, 310, 428, 431, 442-3, 456.

¹⁰⁰ Alâî, *Câmiu't-tahsil*, s. 283.

3. Haddesenî Sîgası

Haddesenî Ca'fer b. Burkân... (XI. 103. no: 20042)

Haddesenî ba'du ehli'l-Medîne... (XI. 336. no: 20702)

Haddesenî ğayru vâhidin mine'l-hayyi... (XI. 366. no: 20756)

4. Semî'tu Sîgası

Ve semî'tu Atâ el-Horasânî yekûlu... (XI. 172. no: 20236)

Semî'tu raculen min Ehli'l-Cezîreti yukâlu lehû Dâvûd... (X. 390-1. no: 19455)

Ve Semî'tu men yufessiru hâze'l-Hadîse yekûlu... (X. 411. no: 19527)

Ve Semî'tu ğayra'z-Zuhrî yekûlu... (XI. 260. no: 20491)

Ve Semî'tu men yekûlu... (XI. 284. no: 20550)

Câmi'de az sayıda yer alan bu "ahberanî, haddesenî ve semî'tu" ifadeleri, aslında Ma'mer'in hocalarından bizzat işittiğine delalet ederse de, bu sîgaları, özellikle zikrettiği rivayetleri destekleyen veya ondan farklı bazı detaylar veren ziyadeleri aktarırken kullandığını görmekteyiz.

5. An'ane Sîgası

Ma'mer'in, yaşadığı asrın yaygın âdetine uyarak, işittiği hadisler de dahil olmak üzere, haberleri genellikle "an fulan, an fulan" şeklinde rivayet etmiştir. Kitabında naklettiği rivayetlerin ekseriyeti böyledir. Bu ise, ravînin hadis naklettiği şeyhiyle bizzat görüşüp-görüşmediğini ortaya koymadığı için bazı muhaddislerce mahzurlu bulunmuştur. Ancak, Muslim'in yaptığı gibi, sözkonusu yöntem, erken dönemin yaygın üslubu olarak kabul edildiği için, Buhârî tarafından gözetilen "mulâkât" şartı eleştiri konusu olmuş, onun yerine "muâsarât" yani aynı asırda yaşayıp görüşme imkanı olan ravîlerin "an'ane" yoluyla naklettikleri rivayetlerin kabul edilmesi gereği üzerinde durulmuştur.¹⁰¹ Dönemin bu yaygın üslubunu kullanan Ma'mer'in, daha sonraki dönemlerde geliştirilen hadis tahammül yollarına delalet eden bariz eda sîgaları kullanma cihetine gitmediği kanaatindeyiz.

4. İsnadlarda bulunan şek ifadeleri

Ma'mer'in kullanmış olduğu isnadlarda çokça görülen bir husus da, onun hadisi isnad ettiği şahıs hakkında tereddüt ettiğini gösteren ifadeleridir. Bu, onun hadisin ravîsinin kesin olarak kim olduğunun bilmediğini, veya

¹⁰¹ Bkz: Muslim, *es-Sahîh, Mukaddime* 6, I. 28-30, tah. M. Fuad Abdalbaki, İstanbul-1981. Muslim burada, "mulâkât" şartının ileri sürülmesini, daha önce görülmemiş, sonradan ortaya atılan bir bid'at olarak nitelendirdikten sonra, isim vermeksizin bu şartı koşanlara oldukça yüklenir ve geleneğe de aykırı olan bu şartın yersiz ve gereksiz olduğunu verdiği birçok örnekle açıklamaya çalışır. Bkz. I. 28-35. Nevevî'ye göre Müslim'in sert bir şekilde eleştirdiği kimseler Ali b. el-Medîni, Buhârî ve başkalarıdır. Bkz: Nevevî, Ebû Zekerriya Yahya b. Şercf, *el-Minhac fî Şerhi Sahîh-i Muslim b. el-Haccac*, I. 128, Kahire-t.y., Dâru'r-Rayyân li't-Turâs.

adını verdiği şahsa dayandığından emin olmadığını ifade eder ve bu sebeple o, ya ikinci bir isim zikreder, ya da başkasından olabileceğini belirtir.

Meselâ Ma'mer, "an Eyyûb, an İkrime, -kâle: lâ a'lemuhu illâ- an İbn Abbâs" şeklinde, az da olsa tereddüdünü ifade etmiştir. Nitekim aynı haberi Ahmed b. Hanbel, İbn Abbas'tan rivayet etmiştir.¹⁰²

Bazen bu tereddüt sahabîlerin isimlerindedir:

An Enes ev ğayrihi... (X. 382. no: 19425)

An Enes ev Ebî Mûsa el-Eş'arî... (X. 394. no: 19425)

Ahsebuhû an Ebî Hureyre... (XI. 12. no: 19759)

Bazen şek ifadeleri daha sonraki tabakada gözükmektedir:

An Eyyûb an Nâfi' ev ğayrihi... (X. 390. no: 19453)

Ani'l-A'meş an Mücâhid ev ğayrihi... (X. 436. no: 19622)

Ani'z-Zuhrî an Sâlim ev an Hamza b. Abdullah ev kilâhumâ -şekke Ma'mer- an İbn Ömer kâle... (X. 411. no: 19527)

Muslim ise haberi peşpeşe üç kez "an İbn Şihâb an Hamza ve Sâlim ibney Abdullah b. Ömer an Abdullah b. Ömer enne Rasûlallah (s)..." şeklinde ve tereddütsüz olarak İbn Ömer'in her iki oğlundan rivayet etmiştir.¹⁰³

Ani'z-Zuhrî an Ubeydullah ev an Atâ b. Yezîd -şekke Ma'mer- an Ebî Saîd kâle... (X. 429. no: 19599)

Aynı haber, diğer kaynaklarımızda, farklı kanallardan, ama hepsi de Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe'den nakledilmiştir:

a. Sufyân-Zuhrî-Ubeydullah b. Abdullah-Ebû Saîd el-Hudrî,¹⁰⁴

b. Yunus-Zuhrî-Ubeydullah b. Abdullah-Ebû Saîd el-Hudrî,¹⁰⁵

c. İbn Ebî Zi'b-Zuhrî-Ubeydullah b. Abdullah-Ebû Saîd el-Hudrî,¹⁰⁶

Ahmed b. Hanbel'in Abdurrazzak kanalıyla Ma'mer'den naklettiği haberin isnadında da benzer bir tereddüt mevcuttur:

a. Ma'mer- Zuhrî-Ubeydullah b. Abdullah-Ebû Saîd el-Hudrî,

b. Abdul-a'lâ - Ma'mer - Zuhrî - Atâ b. Yezîd - Ebû Saîd el-Hudrî.¹⁰⁷

Şu halde Ma'mer birinci isnadında şeksiz olarak Ubeydullah'tan nakletmiştir ki bu diğer kaynaklardaki rivayetlerde de böyledir. Fakat o, Abdurrazzak'ın naklettiği Abdul-a'lâ - Ma'mer kanalında Atâ'dan rivayet edilmektedir. Bu ise, şekkin büyük bir ihtimal ile Abdul-a'lâ'dan geldiğini gösterir. Oysa Abdurrazzak bu şekkin Ma'mer'den kaynaklandığını düşünmüş ve "şekke Ma'mer" demiştir ki, bu da ihtimal dahilindedir.

Ani'z-Zuhrî an Ubeydullah ev an Atâ b. Yezîd - Ma'mer şekke - an Ebî Saîd kâle... (XI. 368. no: 20761)

¹⁰² *Câmi'*, X. 399. no: 19491; Ahmed, *Musned*, I. 216, 241, 246, 360.

¹⁰³ Muslim, *Selâm* 115-6, II. 1737.

¹⁰⁴ Ahmed, a.g.e., III. 6; Muslim, *Eşribe* 110, II. 1600; Tirmizî, *es-Sunen, Eşribe* 17, no: 1890, IV. 305. İstanbul-1981.

¹⁰⁵ Ahmed, a.g.e., III. 69; Muslim, *Eşribe* 111, II. 1600; İbn Mâce, *es-Sunen, Eşribe* 19, no: 3418, II. 1131. İstanbul-1981.

¹⁰⁶ Ahmed, a.g.e., III. 67; Buhârî, *Eşribe* 23, VI. 250; Dârimî, *Eşribe* 19, s. 515.

¹⁰⁷ Ahmed, a.g.e., III. 93.

Aynı haber, Ahmed b. Hanbel'de bu şekilde¹⁰⁸, Muslim'de ise şek ifadeleri olmaksızın önce Muhammed b. el-Velîd'den, ardından da Ma'mer'den nakledilmiştir.¹⁰⁹ Muhtemelen Muslim, Ma'mer'in bu şeklini, "an Muhammed b. el-Velîd ez-Zubeydî ani'z-Zuhrî an Atâ b. Yezîd el-Leysî an Ebî Saîd el-Hudrî" şeklinde ilk önce naklettiği isnada dayanarak hazı etmiştir.

An Abdulâzîz el-Cezerî an Ziyâd b. Ebî Meryem ev an Ebî Ubeyde - sekke Ma'mer- kâle... (XI. 208. no: 20343)

Bazen de Ma'mer'in kendi şeyhlerinin isimlerinde tereddüt ettiği görülmektedir:

An İbn Tâvus ev ğayrihî... (X. 406. no: 19513)

Semi'tu Katadete ev ğayrahû... (X. 406-7. no: 19514)

Ani'z-Zuhrî ev Katadete ev kilâhumâ... (XI. 236. no: 20417)¹¹⁰

Bazen de Ma'mer'in baba ile oğul isimlerini karıştırdığını görmekteyiz:

An Avf b. el-Kâsım ev el-Kâsım b. Avf... (XI. 301. no: 20596)

Yukâlu lehû Kureyb b. Yusuf ev Yusuf b. Kureyb... (XI. 334. no: 20695)

An İbn Muânik ev Ebî Muânik... (XI. 418. no: 20883)

Verdiğimiz bu ve bunlara benzer misaller, Ma'mer'in ravilerin isimlerini zabt hususunda yeterli titizliği gösteremediğini, birçok defa isimlerde tereddüte düştüğünü ortaya koymaktadır.¹¹¹

5. Merfû Olup Olmadığına Dair Tereddütleri

Ma'mer'in isnadlarında sıkça görülen diğer bir kullanım da, haberin merfû olup olmadığına dair ifadeleridir. O, bazen isnadı tam müsned ve muttasıl olarak vermek yerine, sadece merfû olduğunu veya merfu olarak rivayet edildiğini ifade etmekle yetinir. Mesela:

An Eyyûb an Humeyd b. Hilâl rafea'l-hadise kâle:... (X. 412. no: 19531)

An Leys, yefau'l-hadise kâle:... (XI. 195. no: 20305)

An Ebân an Enes, kâle Ma'mer: lâ a'lemuhû illâ rafeahû kâle:... (X. 443. no: 19649)

An Zeyd b. Eslem, yefau'l-hadise kâle: kâle Rasulullah (s):... (XI. 451-2. no: 20979)¹¹²

Bu tür haberlerden birkaç tanesini diğer kaynaklarda araştırdığımızda, onların gerçekten de merfu oldukları görülmektedir.

1. *An Yahya b. Ebî Kesîr an Yaîş b. el-Velîd, rafeahû ile'n-Nebiyi (s) kâle...* (X. 385. no: 19438).

Nitekim Ahmed b. Hanbel'in Musned'inde iki târikle nakledilen aynı haber, müsned ve merfûdur:

¹⁰⁸ Ahmed, Musned, III. 37. Bu da onun bu haberi Ma'mer'den hiç değiştirmeden naklettiğini göstermektedir.

¹⁰⁹ Muslim, *İmâre* 122-3, II. 1503.

¹¹⁰ Diğer misaller için bkz: *Câmi'*, X. 416, 431, XI. 71, 87, 161, 255, 315, 326, 428-9, 368, 415, 464, 470...

¹¹¹ Bkz: Ahmed, *İlel*, I. 156, no: 798.

¹¹² Diğer misaller için bkz: *Câmi'*, X. 453, XI. 11, 17, 21, 30, 38, 98, 297, 463...

... an Yahya b. Ebî Kesîr an Yaîş b. el-Velîd b. Hişâm, ani'z-Zubeyr b. el-Avvâm @ kâle: kâle Rasûlallah (s):...

... an Yahya b. Ebî Kesîr an Yaîş b. el-Velîd haddesehû enne Mevlâ li âli'z-Zubeyr haddesehû enne'z-Zubeyr b. el-Avvâm @ haddesehû enne Rasûlallah (s) kâle:...¹¹³

2. *An Osman b. Ebî Süleyman an raculin min benî Sakîf an Urve b. ez-Zubeyr yarfau'l-hadise ilâ Rasûlillah (s)...* (XI. 11. no: 19756)

Ebû Davud, "an Osman b. Ebî Süleyman an Saîd b. Muhammed b. Cubeyr b. Mut'im an Abdullah b. Hubşî kâle: kâle Rasûlallah (s)..." şeklinde hadisin Osman'dan gelen merfu isnadını zikretmiş, ardından da, Ma'mer'in isnadını aynen nakletmiş ve "nahvehû" diyerek metni vermemiştir.¹¹⁴

3. *ani'z-Zuhrî an Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe rafeahû ile'n-Nebiyi (s) kâle...* (XI. 38. no: 19840)

Haberî, Ahmed b. Hanbel, "kâle Ma'mer: haddesenâ ani'z-Zuhrî an Saîd b. el-Museyyib an Ebî Hureyre ani'n-Nebiyi (s) kâle" şeklinde verirken; Ebû Davud, Tirmizî ve İbn Mâce ve Ahmed b. Hanbel "Suheyl-babası Ebû Sâlih-Ebû Hureyre" isnadıyla merfû olarak rivayet etmişlerdir.¹¹⁵

4. *An Eyyûb an Ebî Kılâbe rafea'l-hadise ile'n-Nebiyi (s)...* (XI. 98. no: 20032)

Hadisi, Ahmed b. Hanbel, Ebû Hureyre'den, ayrıca Muslim ve Tirmizî ile birlikte Ebû Ümâme'den merfu olarak rivayet etmişlerdir.¹¹⁶

5. *An Atâ el-Horasânî rafea'l-hadise kâle...* (XI. 297. no: 20585)

Hadisi, Ahmed b. Hanbel, "İbn Lehî'a-Derrâc-İbn Huceyra-Ebû Hureyre ani'n-Nebiyi (s)..." isnadıyla merfu olarak rivayet etmiştir.¹¹⁷

6. *An Katade yarfauhû ile'n-Nebiyi (s) kâle...* (XI. 371. no: 20769)

Hadisi, Ebû Davud, "an Katâde, an Sâlih Ebi'l-Halîl, an sâhibin lehû, an Ümmü Seleme zevcu'n-Nebiyi (s) ani'n-Nebiyi (s)..." şeklinde vermekteyse de¹¹⁸, isnadında mechul râvî bulunması sebebiyle bu haber de zayıftır.

7. *An Eyyûb an Ikrime an İbn Abbas kâle: lâ a'lemuhû illâ rafea'l-hadîs...* (X. 434. no: 19617).

Hadisi, Ebû Davud, "...Musa b. Muslim kâle: semi'tu Ikrime yarfau'l-hadîse fî mâ erâ ilâ İbn Abbâs, kâle: kâle Rasûlallah (s)..." şeklinde; Ahmed b. Hanbel ise, "...eş-Şeybânî ani'l-Museyyib b. Râfi' an İbn Mes'ûd kâle: kâle Rasûlallah (s)..." şeklinde merfu olarak rivayet etmişlerdir.¹¹⁹

Ma'mer, bazı rivayetlerde, haberin merfu olup olmadığını bilmiyorsa veya az da olsa bunda tereddüt ediyorsa bunu da açıkça belirtmektedir:

¹¹³ Ahmed, *Musned*, I. 167. ve 164-5.

¹¹⁴ Ebû Dâvud, *Edeb* 171. no: 5239, 5240, V. 404-5.

¹¹⁵ Ahmed, a.g.e., II. 344, 263, 537; Ebû Davud, *Et'ime* 54, no: 3852, IV. 188; Tirmizî, *Et'ime* 48, no: 1859, 1860, IV. 289; İbn Mâce *Et'ime* 22, no: 3296-7, II. 1096.

¹¹⁶ Ahmed, a.g.e., II. 362, V. 262; Muslim, *Zekat* 97. I. 718; Tirmizî. *Zühd* 32, no: 2343, IV. 573.

¹¹⁷ Ahmed, a.g.e. II. 418.

¹¹⁸ Ebû Davud, *Mehdî* 1, no: 4286, IV. 475.

¹¹⁹ Ebû Davud, *Edeb* 174, no: 5250, V. 410; Ahmed, *Musned*, I. 420.

a. *An İbn Tâvus, an ebîhi, kâle Ma'mer: lâ edrî e rafeahû em lâ, kâle:...* (XI. 454. no: 20988)

b. *An Ebî Imrân el-Cevnî kâle: mâ edrî e rafeahû em lâ, fekâle:...* (XI. 306, no: 20614)

Saîd b. Mansûr, aynı haberi, "Abbâd b. Abbâd-Ebû Imrân el-Cevnî an Zuheyr b. Abdullah kâle: kâle Rasûlullah (s)..." isnadıyla merfû olarak rivayet etmiştir.¹²⁰

c. *An Hemmâm b. Munebbih an Ebî Hureyrete kâle: lâ edrî e verfeuhû em lâ, kâle:...* (XI. 297. no: 20587).

Halbuki, aynı haberi nakleden Hemmâm, Ahmed b. Hanbel ve Muslim onu merfû olarak rivayet etmişlerdir.¹²¹

Kanaatimiz odur ki, buradaki bazı rivayetler de, aslında merfu olarak nakledilmişler, ancak Ma'mer, ya isnadı tam olarak zaptedememiş, ya da işittiği, bellediği bu merfu hadisin isnadını hatırlayamamakta, ama onun merfu olduğunu belirtmektedir. Zira o, bu sözün Hz. Peygamber'e ait olduğunu unutmamış, fakat ondan nakledenleri unutmıştır. Diğer bir kısmında ise, sözün merfu olup olmadığına, ravinin sözü Hz. Peygamber'e nisbet edip etmediğinde tereddüt etmekte ve bu tereddüdünü de açıkça ifade etmektedir. Bu da onun zaman içerisinde, rivayetlerin kime ait olduğunu karıştırmaya başladığının bir göstergesidir.

Ma'mer'in *Câmi*'inde arasına görülen buna benzer bir kullanım da, rivayetin müsned olarak verilmeyip, onun müsned olduğunun belirtilmesiyle yetinilmesidir. Yalnız bu ifadeler, Ma'mer'in talebesi Abdurrazzak hakkında olup, Ma'mer'le doğrudan ilgisi yoktur.

a. "Bize Abdurrazzak haber verdi: bize Ebû Amr haber verdi, 've esnedehû lenâ=ve onu bize müsned olarak nakletti', dedi ki: "Rasulullah (s)..."¹²²

b. "Bize Abdurrazzak haber verdi: 'esnede'l-hadise=hadisi müsned olarak nakletti', dedi ki:..."¹²³

Bu iki rivayette olduğu gibi râvi, aslında hadisi müsned olarak nakletmişken, rivayeti alan, dinleyen veya yazan kimse, muhtemelen senedi iyice anlayamadığı veya yetiştiremediği için, metni de kaçırmamak maksadıyla, haberin musned olarak nakledildiğini ifade etmekle yetinmiştir. Daha önce bahsettiğimiz gibi, Zuhri ve Katâde gibi bazı muhaddisler, hadisleri rivayet ederken tekrardan hoşlanmazlar, bir defa nakletmekle yetinirlerdi. Muhtemelen hadisler tekrarlanmadığı için bazı râviler zaman zaman bu şekilde yazmışlardır.

Ma'mer'in *Câmi*'inde gördüğümüz iki kullanım daha var ki, başlangıçta ıstılâhi bir kullanım olduğu sanılsa da, iyice bakıldığında bu ifadelerin tamamen lügavî anlam taşıdığı anlaşılıyor. Şöyle ki:

¹²⁰ Sunen, II. 185-6, no: 2391.

¹²¹ Hemmâm, *Sahife*, s. 348, no: 80; Ahmed, *Musned*, II. 316; Muslim, *Zikr* 13, III. 2065.

¹²² *Câmi*, XI. 19, no: 19781.

¹²³ *Câmi*, XI. 138, no: 20136.

a. Ma'mer, İbn Mes'ud'dan Bizans'a karşı yapılacak çetin bir savaş hakkındaki sözünü naklettikten sonra: "Ve kâne Katâde *yasilu* hâze'l-hadîse = Katâde bu hadise şunu ilave ediyordu" demiş ve onun müslümanların Kostantine'ye gireceklerini, altın ve gümüşleri paylaşacaklarını söylediğini zikredip tekrar İbn Mes'ud'un sözünü rivayet etmiştir.¹²⁴

b. Abdurrazzak, Ebû Hureyre'nin Rasulullah (s)'dan naklettiği, insanların sora sora nihayet "Mahlukatı Allah yarattı, peki O'nu kim yarattı?" sorusunu dahi soracaklarını bildiren hadisi zikrettikten sonra: "Fekâne Ma'mer *yasilu* fi hâze'l-hadîsi fe yekûlu = Ma'mer bu hadise şunu ilave ediyordu" diyerek: "Herşeyi Allah yarattı, O, herşeyden evvel olduğu gibi, herşeyden sonra da var olandır" dediğini aktarmıştır.¹²⁵

Bu son iki misaldeki "*yasilu*" ifadeleri, "muttasıl olarak naklediyordu" anlamında değil, sözlük anlamıyla birleştirme, ilave etme anlamına gelmektedir. Kanaatimizce henüz hadis ıstılahlarının yerleşmediği bu dönemde Ma'mer'in tamamen sözlük anlamıyla kullandığı bu ifadelerin, daha sonra ıstılahlaşan ittisal veya muttasıl hadis ile hiç ilgisi yoktur.

6. İsnadlardaki Mechul Râvîler

Ma'mer b. Râşid'in *Câmi*'inde en çok dikkati çeken bir husus da, onun yüzden fazla isnadda mechul râviye yer vermesi, tanınmayan kimselerden rivayet etmekte pek mahzur görmemiş olmasıdır. Teknik olarak "*cehâletu'r-râvî*" denilen ve haberin zayıf sayılmasını gerektiren bu durum, Ma'mer'in ve hatta onun döneminin belirgin özelliklerindedir.¹²⁶

İbn İshak'ın (ö. 151/768) da bu tür birçok mechul râviden rivayette bulunduğunu tespit eden Robson, şu değerlendirmeyi yapar:

"Bu gibi misallerin, İbn İshak'ın bazı şeyleri gizlediğine delalet ettiği ileri sürülebilirse de, onun umumiyetle takip ettiği metod göz önünde bulundurulursa, müphem olarak zikrettiği bu şahısların, isimlerini hatırlayamadığı için bu tarzda isnad verdiğini kabul etmek icap eder. Onun

¹²⁴ *Câmi*, XI. 386, no: 20812.

¹²⁵ *Câmi*, XI. 244, no: 20441.

¹²⁶ Ebû Yusuf'un, *er-Redd alâ Siyeri'l-Evzâi*, tah. Ebu'l-Vefâ el-Efgâni, Beyrut-1357 adlı eserinden birkaç misali burada zikredebiliriz: s. 10: "Haddesenâ eşyâhunâ ani'z-Zuhrî", s. 15-6: "Ve kad belâğânâ an Rasulillah (s) ani's-Sikâti hadîsun musnedun ani'ricâlî'l-Ma'rûfîne bi'l-fıkhi el-me'mûnînealeyh", s. 23: "Haddesenâ ba'du eşyâhinâ ani'z-Zuhrî", s. 31, 32: "Haddesenâ es-sikatu an Rasulillah (s)", s. 73: "Haddesenâ ba'du ashâbinâ an İbrahim, Ahberanâ ba'du eşyâhinâ, Ahberanâ ba'du ashâbinâ", yine benzer kullanımlar için bkz: s. 81, 85, 86, 88, 118, 120.

İmam Mâlik'in *Muvatta*'ında da böylesi kullanımlara rastlanmaktadır. Sadece ilk cildinden yaptığımız taramada tespit ettiğimiz misalleri şöyle sıralayabiliriz: I. 20: "Ahberanî muhbîr", I. 110: "ammen haddesehû", I. 117: "an raculin indehû ridâ", I. 142: "ani's-sikati indehû", I. 145: "an raculin", I. 169: "an raculin minc'l-muhâcirîn", I. 193: "an raculin minc'l-Ensâr", I. 232: "an ğayri vâhidin mimmen yesiku bih", I. 248: "an ğayri vâhidin", I. 267: "ahberanî raculâni min Eşca", I. 294: "kâlelezi haddesenî/ an ba'zî ashâbi Rasulillah"...

Muhammed eş-Şeybânî'nin eserlerinde de benzer birçok kullanım mevcuttur. Misaller için bkz: Şahin Sami, *a.ğ.tez.*, s. 170-172.

Benzer birçok misal için bkz: Şâfiî, *el-Umm*, (*Kitabu'r-Redd alâ Muhammed b. el-Hasen*), XV. 141-235, (*Kitabu Siyeri'l-Evzâi*), XV. 239-351. Neşr. Ahmed Bedruddin Hassûn, Dâru Kuteybe-1996.

zamanında, ravileri, açık bir şekilde isimlendirilmiş ve güvenilir kimseler olarak tanınmış mükemmel bir isnad sistemi, henüz inkişaf etmemişti; bu itibarla, kusursuz otoritelerden müteşekkil isnadlar vermesi için hileye başvurmada hiçbir sebep yoktur. O, haberi aldığı ve hatırlayabildiği şekilde vermiştir ve zamanında mevcut olmayan bir ölçüye yetişemediği için elbette mesul olmayacaktır. Zikredilen misaller, İbn İshak'ın, metodlarında ne kadar samimi olduğunu gösterirler. O, vermiş olduğu bütün haberlerin, tam otorite haberleri olduğunu iddia etmediği gibi, her haberi Hz. Peygamber'e ulaştırmak için de gayret sarfetmemiştir. Bu sebeple biz, doğrudan doğruya otoriteleri zikrettiği ve muttasıl isnadlar verdiği zaman ona itimad edebiliriz."¹²⁷

"Bu gibi misallerden anlaşılıyor ki İbn İshak, haberleri bize aldığı gibi nakletmiştir. İsnadı, olduğundan daha ileri uzatmaya çalışmamıştır, daha fazla habere sahip olmamış ise yalnız Zuhri'yi zikretmiş eğer bildiği birşey olmuşsa bir isnad vermiştir. Haberi Zuhri'den ikinci elden almışsa, doğrudan doğruya Zuhri'den aldığı uydurmamıştır. Onun, haberleri için sahip olduğundan daha yüksek derecede otorite uydurmaya çalışmaması, bir doğruluk intibasını uyandırır."¹²⁸

"Daima muttasıl isnadlar görmek isteyenler için bu durum, tatmin edici olmayabilir; fakat metodun tenevvüü, İbn İshak'ın şeyhlerini zikri hususunda takip ettiği yolun sıhhati lehinde oldukça önemli bir delil teşkil etmektedir. Onun, rivayeti alışında takip ettiği yol, en basit şekliyle bu olmasa idi, niçin bazen Zuhri'nin Urve'den ve bazen de onun Urve vasıtasıyla Aişe'den rivayetini zikredebilecekti. Eğer onun, muttasıl bir isnad vermesi zarûrî ve hatta makbul olsa idi, Aişe'nin ismini her zaman isnada ilave etmekten daha kolay birşey olmazdı. Fakat doğruluğu dolayısıyla bu şekilde hareket etmiştir."¹²⁹

Schacht'ın tezini oldukça farklı bir yöntemle eleştiren Harald Motzki de benzer değerlendirmelerde bulunmuştur. O, Abdurrazzak'ın (ö. 211/826) *Musannaf*'ı üzerine yaptığı değerli araştırmasında, Abdurrazzak'ın rivayetlerinde görülen, kaynak râvi hakkındaki tereddütler, meçhul raviler vb. isnad problemlerinin, *Musannaf* rivayetlerinin otantik olduğunu gösterdiğini savunur. Zira ona göre, amacı, meşhur bir raviden bilinen ve kesiksiz bir rivayet uydurma olan gerçek bir muharriften, -amacını zayıflatacağı için- böylesi şek ifadeleri beklenmez."¹³⁰

"İbn İshak'ın metodunun göz önünde bulundurulması suretiyle elde edilen intiba odur ki, o, haberleri aldığı gibi dağıtan güvenilir bir kimsedir. *Muvatta*'da Mâlik'in (ö. 179/795) usulünden de anlaşıldığı gibi, ikinci asrın ilk yarısında, daima kullanılan muttasıl bir isnad metodu henüz inkişaf etmemiştir. Fakat şu da aşıkardır ki, çeşitli şekillerde isnad kullanılmıştır ve

¹²⁷ Robson James, a.g.m, s. 121-2.

¹²⁸ Robson James, a.g.m, s. 123.

¹²⁹ Robson James, a.g.m, s. 123-4.

¹³⁰ Motzki Harald, a.g.m, s. 4.

biz bundan, bazan hadiseye kadar varan isnad usulünün İbn İshak devrinden daha eski olduğu neticesini çıkarabiliriz.”¹³¹

Ma'mer'in kullandığı isnad metodu da birçok konuda İbn İshak'inkine benzediği için, Robson ve Motzki'den naklettiğimiz bu değerlendirmeler, Ma'mer'in *Câmi'*i için de geçerlidir. Gerçekten de Ma'mer'in bu tür şek ifadeleri, tereddütleri, onun ne kadar açık sözlü, gerçekçi, samimi ve dürüst birisi olduğunu, sorumluluk bilinciyle hareket ettiğini göstermektedir. Zira, o isteseydi, pekala bu isnadlar üzerinde belli tashihler yapabilir, senedlerde gözüken zayıflıkları, kusurları ifşa etmek yerine, onları düzelterek, kusursuz hale getirebilirdi. Dolayısıyla eserde görülen bu tür zayıflık belirtileri, tek tek rivayetlerin sıhhatini göstermese de, Ma'mer'in bu konudaki güvenilirliğini gösterir. Kaldı ki, onun döneminde bu kullanımlar oldukça yaygın olduğundan, daha sonraki asırlarda görüldüğü gibi ciddî birer zafiyet olarak ta değerlendirilmeyordu.

Ma'mer'in bu tür mechul raviler için en çok kullandığı kalıplar şunlardır:

Semi'tu raculen min ehli'l-Cezîre yukâlu lahû Davud (X. 391)

An raculin min ashâbi Rasûlillah (s) (XI. 187, 163, 397)¹³²

Ma'mer an ba'dihim (X. 401, 452, XI. 211, 215, 222)

Ahberanî men raâ... (X. 396, 417, XI. 18)

Ma'mer an ğayr-i vâhidin (XI. 53, 119, 335, 359)¹³³

Ma'mer an sâhibin lehû (XI. 66, 125, 238, 323)

An Ebî Osman an Şeyhın min Ehli'l-Basra (XI. 138, 189,)

An Katâde ve ğayrihî (XI. 162, 176, 320)

Ma'mer an men semia'l-Hasen (X. 392, 410, 431, 438, 442, 460, XI. 31, 95, 119, 122, 143, 176, 184, 200, 203, 206, 221, 236, 239, 242, 289, 313, 322, 326, 375, 458)

Ma'mer'in, bir yerde mechul bir raviden naklettiği bir haberi, başka bir yerde tesmiye ederek naklettiği de görülmektedir. O, (XI. 214. no: 20359)'da, kötü rüya gören kişinin okuyacağı dua ile ilgili haberi “*an raculin semia İbrâhîme yekûlu...*= İbrahim'den işiten bir adamdan...” diye rivayet ederken; (XI. 216. no: 20366)'da aynı babın sonunda, aynı hadisi, “*an Yunus (ani'l-Hasen)*¹³⁴ b. *Ubeyd an İbrahim en-Nehâî...*” şeklinde tesmiye ederek rivayet etmiştir.

Ma'mer'in isnadlarda kullandığı mechul râvîlerden bazılarını, sonraki kaynaklarda bulunan aynı isnad ve metinlerle gelen rivayetlerle

¹³¹ Robson James, a.g.m, s. 124.

¹³² Başka misaller için bkz: XI. 7, 25, 29, 48, 79, 95, 118, 134, 445, 140, 148, 159, 169, 192, 204, 243, 316, 210, 226, 227, 251, 257, 260, 296, 310, 311, 433, 319, 321, 328, 336, 366, 367, 385, 390, 399, 424, 428, 431, 435, 439, 442-3, 456, 452, 460, 462, 469.

¹³³ Buradaki “birden fazla kimseden” ifadesi, muhtemelen birkaç kanaldan gelen meşhur haberler için kullanılmıştır. Ancak böyle de olsa, raviler mechul olmaktan kurtulamayacaktır.

¹³⁴ Parentez içi, Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi-İsmail Saib Sencer kısmındaki nüsha, nr. 2164. 36a'dan alınmıştır. Bu nüsha hakkında geniş bilgi için bkz: Sezgin Fuad, “*Hadis Musannefatının Mehdei ve Ma'ner b. Raşid'in Câmû*”, *Türkiyat Mecmuası*”, XII. 115-134; Erul, Bünyamin, a.g.m, s. 125-133.

karşılaştırdığımız zaman, bu mechul şahısların kimler olduğunu görebiliyoruz.

1. (X. 404. no: 19507)'deki "*Kâle'z-Zuhrî: ve haddesenî raculun an Ebî Hureyre...*" ifadesinde yer alan şahıs, Buhârî'de ve Muslim'de Ebû Seleme, Ebû Hureyre'ye itiraz eden adam (ferâcaahu'r-raculu) ise Muslim'de Ebû Hureyre'nin amcasının oğlu el-Hâris b. Ebî Zubâb olarak geçmektedir.¹³⁵

Zuhrî-Ebû Seleme-Ebû Hureyre isnadıyla Ma'mer'in naklettiği bu haberi, Buhârî, aynı isnadla Ma'mer'den naklederken; Muslim, İbn Vehb-Yunus-Zuhrî-Ebû Seleme isnadıyla rivayet etmiştir. Burada özellikle Buhârî'nin rivayetinde açıkça tesmiye edilen Ebû Seleme isminin, Ma'mer'in rivayetinde niçin mechul bir şahıs olarak geçtiği veya tam tersine asıl kaynakta mechul olan bir şahsın daha sonra Buhârî'de nasıl tesmiye edildiği merak konusudur.

2. (X. 431. no: 19605)'deki "*Ma'mer ani'z-Zuhrî an raculin an Ebî Hureyre kâle...*" şeklinde mechul bir raviden gelen ve misvak kullanma ile ilgili Hz. Peygamber'in iştihakını tasvir eden Ebû Hureyre'nin ifadesi, Ahmed b. Hanbel'de yer alan Mâlik-Zuhrî-Humeyd b. Abdurrahman-Ebû Hureyre-Rasulullah isnadıyla verilmiştir. Görüldüğü gibi burada hem mechul şahıs tesmiye edilmiş, hem de mevkuf olan haber, merfû olarak nakledilmiştir. Oysa bu haberi bizzat İmam Mâlik, Zuhrî-Humeyd b. Abdurrahman b. Avf-Ebû Hureyre isnadıyla, ancak Ma'mer'de olduğu gibi Ebû Hureyre'nin sözü olarak rivayet etmiştir.¹³⁶

3. (X. 441-2, no: 19643)'deki "*Zuhrî an raculin an Ebî Hureyre*" şeklindeki isnadda adı zikredilmeyen râvî, diğer kaynaklarımıza göre Ebû Ubeyd Mevlâ Abdurrahman b. Ezher (Sa'd b. Ubeyd ez-Zuhrî)'dir.¹³⁷

4. (XI. 20-1. no: 19786)'da "*Ma'mer an Zeyd b. Eslem an raculin an Ebî Saîd el-Hudrî*" isnadıyla merfu bir haber mevcuttur. Oysa aynı haberi nakleden Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Muslim ve Ebû Dâvud'da bu şahıs "*Zeyd b. Eslem an Atâ b. Yesâr an Ebî Saîd el-Hudrî*" olarak geçmektedir.¹³⁸ Ahmed b. Hanbel, başka bir yerde ise onu, yukarıdaki gibi "an raculin" şeklinde nakletmiştir.¹³⁹

5. (XI. 134-5. no: 20127)'de "*Ma'mer ammen semia İbn Sîrîn yuhaddisu...*" şeklinde, hem mechul raviden, hem de mursel olarak bir haber nakletmiştir. İbn Sîrîn'in, kendisinden rivayet ettiği şahıs, Buhari ve Muslim rivayetlerine göre Ebû Hureyre'dir.¹⁴⁰ Ayrıca haber, Ebû Hureyre'den-Ebû Râfi' kanalıyla da gelmiştir.¹⁴¹

¹³⁵ Buhârî, *Tıb* 53, VII. 31; Muslim, *Selâm* 104, II. 1743.

¹³⁶ Mâlik, *Tahâret* 115, I. 66.

¹³⁷ Mâlik, *Kur'an* 29, I. 213; Buhârî, *Deavât* 22, VII. 153; Muslim, *Zikr* 90-1, III. 2095; Ahmed, *Musned*, II. 487.

¹³⁸ Buhârî, *Mezâlim* 22, III. 103; *İsti'zân* 2, VII. 126-7; Muslim, *Libâs* 114, II. 1675; *Selâm* 3, II. 1704; Ebû Dâvud, *Edeb* 13, no: 4815, V. 159-160; Ahmed, *Musned*, III. 36, 47.

¹³⁹ Ahmed, *Musned*, III. 61.

¹⁴⁰ Buhârî, *Mezâlim* 35, III. 108-9; *Enbiya* 48, IV. 140; Muslim, *Birr* 8, III. 1976-7.

¹⁴¹ Ahmed, *Musned*, II. 385, 433; Muslim, *Birr* 7, III. 1976.

6. (XI. 369. no: 20764)'te de aynı şekilde "*Ma'mer an Zeyd b. Eslem an raculin an Ebî Saîd el-Hudrî*" isnadıyla merfu bir haber bulunmaktadır. Oysa aynı haberi nakleden Buhârî ve Muslim'de bu şahıs yine "*Zeyd b. Eslem an Atâ b. Yesâr an Ebî Saîd el-Hudrî*" olarak geçmektedir.¹⁴² Aynı isnadda, aynı şahsın iki kez mechul bir şekilde verilmesi bir tesadüf mü, yoksa, Atâ'nın ismi kasden mi gizlenmiştir, bilemiyoruz.

7. (XI. 421. no: 20891)'de "*Ma'mer an Eyyûb an Humeyd b. Hilâl an raculin semmâhu enne Utbe b. Ğazvân...*" şeklinde ismi verilmeyen şahıs, Ahmed b. Hanbel ve Muslim'de Hâlid b. Umeyr el-Adevî'dir.¹⁴³

8. (XI. 189. no: 20293)'de "*Ma'mer ani'z-Zuhrî an raculin semmâhu an Ebî Hureyre...*" rivayetindeki Zuhri'nin ismini verdiği halde, Ma'mer tarafından adı zikredilmeyen şahıs, Buhârî ve Muslim'in rivayetlerine göre Saîd b. el-Museyyib'dir.¹⁴⁴

Bu son iki rivayette, Humeyd b. Hilal ile Zuhri, rivayet esnasında ravinin isimlerini zikretmişler, ancak onlardan dinleyen Eyyûb ile Ma'mer, her ne sebeptense bu isimleri vermemektedirler. Bu durum, onların, mezkur isimleri kaçırmış, iyice anlayamamış veya yazarken yetiştirememiş olmalarından kaynaklanacağı gibi, unutma, hatırlayamama veya az bir ihtimal de olsa gizleme gibi bir sebepten de kaynaklanabilir.

7. Senedlerdeki râvi sayısı

Ma'mer'in sevkettiği muttasıl ve müsned isnadlarda, kendisi ile Hz. Peygamber arasında -Hemmâm'dan naklettiklerinde olduğu gibi- iki râvî varken, rivayetlerin birçoğunda üç, bazen de dört râvî vardır. Sırasıyla birkaç misal verebiliriz:

Ma'mer- Hemmâm-Ebû Hureyre-Hz. Peygamber (X. 441, no: 19641)

Ma'mer-Zuhrî-Enes-Hz. Peygamber (X. 425. no: 19582)

Ma'mer-Zuhrî-Sâlim-İbn Ömer-Hz. Peygamber (X. 414, 434. no: 19541, 19616)

Ma'mer-Eyyûb-Nâfi'-İbn Ömer-Hz. Peygamber (X. 419, 421, no: 19559, 19564)

Ma'mer-A'meş-Abdullah b. Murra-Mesrûk-İbn Mes'ûd-Hz. Peygamber (X. 464, no: 19718)

Ma'mer-Mansûr-Ebû Vâil-Amr b. Şurahbil-İbn Mes'ûd-Hz. Peygamber (X. 464, no: 19719)

Ma'mer-Yahya b. Ebî Kesîr-Zeyd b. Sellâm-Abdullah b. Zeyd el-Ezrak-Ukbe b. Âmir el-Cuhenî-Hz. Peygamber (X. 409. no: 19522)

Bu isnadlarda görülen râvî sayısındaki farklılığın, ilgili rivayetlerin şifahî veya yazılı kaynaklardan rivayet edilip edilmemesi ile alakası var mıdır bilemiyoruz. Şu kadarını belirtelim ki, senedlerdeki bu değişik ravi

¹⁴² Buhârî, *Enbiya* 50, IV. 144; Muslim, *İlim* 6, III. 2054.

¹⁴³ Buhârî, *Deavât* 34, VII. 157; Muslim, *Zühd* 92-3, III. 2009.

¹⁴⁴ Muslim, *Birr* 14-5, III. 2278-

sayısı da, isnadların düzmece olmadığına bir başka göstergesi olarak değerlendirilebilir.

8. Senedlerin Muttasıl Hale Gelmesi

Ma'mer'in naklettiği rivayetler içerisinde mursel, muallak ve munkatî birçok rivayete rastlamaktayız. Burada bunlardan bazılarını zikrettikten sonra, bu isnadların daha sonraki kaynaklarda muttasıl hale gelip gelmediğini araştıracağız.

1. (XI. 152. no: 20171)'deki "*Ma'mer an Eş'as b. Abdullah an Şehr b. Havşeb-Hz. Peygamber*" isnadıyla gelen mursel haber, Ahmed b. Hanbel, Tirmizî, İbn Mâce ve Dârimî'deki bazı rivayetlerde muttasıl olarak nakledilmiştir. Söz konusu isnadlar şöyledir:

a. Şehr b. Havşeb-Ebû Hureyre-Hz. Peygamber,¹⁴⁵

b. Şehr b. Havşeb-Abdurrahman b. Ganem-Ebû Hureyre-Hz. Peygamber,¹⁴⁶

c. Şehr b. Havşeb-Ebû Saîd ve Câbir-Hz. Peygamber,¹⁴⁷

2. (XI. 153. no: 20173)'teki Ma'mer'in Katâde'den rivayet ettiği muaallak hadis, yine muhtelif kaynaklarımızda muttasıl ve müsned olarak nakledildiğini görmekteyiz:

a. Katâde an Ebi'l-Mutevekkil an Ebî Saîd,¹⁴⁸

b. Katâde an Ebu's-Sıddîk an Ebî Saîd.¹⁴⁹

3. (XI. 243. no: 20438)'deki Ma'mer'in Zeyd b. Eslem'den rivayet ettiği muaallak hadis, yine bazı kaynaklarımızda muttasıl ve müsned olarak nakledildiğini görmekteyiz:

a. Zeyd b. Eslem an Abdurrahman b. Ebî Saîd an ebîhi enne'n-Nebîyye (s)...¹⁵⁰

b. Ebû Hureyre, İbn Abbas, Câbir b. Abdullah vb. diğer kanallar ile Zeyd b. Eslem'den başkalarından gelen rivayetler.¹⁵¹

4. (XI. 456. no: 20992)'deki "*Ma'mer an Hişâm b. Urve an Ebîhi kâle, kâle Rasulullah*" isnadıyla Urve'den gelen bu mursel haber, diğer kaynaklarımızda muttasıl ve müsneddir:

a. Hişâm- Urve- Hz. Aişe- Rasulullah (s),¹⁵²

b. Urve'den başka, farklı isnadlarla gelen rivayetler.¹⁵³

¹⁴⁵ Ahmed, *Musned*, II. 301, 305, 356, 357, 421, 488, 490, 511; Tirmizî, *Tıb* 22, no: 2068, IV. 400-1; İbn Mâce, *Tıb* 8, no: 3455, II. 1143; Dârimî, *Rikâk* 115, s. 734.

¹⁴⁶ Ahmed, *Musned*, II. 325.

¹⁴⁷ Ahmed, *Musned*, III. 48; İbn Mâce, *Tıb* 8, no: 3453, II. 1142.

¹⁴⁸ Ahmed, *Musned*, III. 19, 92; Buhârî, *Tıb* 4, 24, VII. 12-3, 18; Muslim, *Selam* 91, II. 1737; Tirmizî, *Tıb* 31, no: 2082, IV. 409.

¹⁴⁹ Ahmed, *Musned*, III. 19-20.

¹⁵⁰ Ahmed, *Musned*, III. 63; Muslim, *Hayz* 74, I. 266; Tirmizî, *Edeb* 38, no: 2793, V. 109; İbn Mâce, *Taharet* 137, no: 661, I. 217.

¹⁵¹ Ahmed, *Musned*, I. 304, 314, 380, 387, 438, 440, 460, 462, 464, II. 325-6, 447, 497, III. 348, 356, 389, 395.

¹⁵² Buhârî, *Edeb* 100, VII. 115; Muslim, *Elfâz* 16, II. 1765; Ebû Davud, *Edeb* 76, no: 4979, V. 258; Ahmed, *Musned*, VI. 51, 209, 231, 281.

¹⁵³ Buhârî, *Edeb* 100, VII. 115; Muslim, *Elfâz* 17, II. 1765; Ebû Davud, *Edeb* 76, no: 4978, V. 258; Ahmed, *Musned*, VI. 66.

Acaba bu isnad, bu şekilde mürsel olarak mı rivayet edilmiştir, yoksa Hz. Aişe'nin ismi sehven veya kasden mi düşmüştür? Aslında Urve'nin mürsel olarak naklettiği bu rivayet, daha sonra, Hz. Aişe ile aralarındaki sıkı ilişki sebebiyle, Urve'nin teyzesinden fazlaca hadis naklettiği bilindiği için ya sonradan hatırlanarak, ya da ondan nakletmiş olması kuvvetle muhtemel görüldüğü için Hz. Aişe'nin ismi konulmuştur denilebilir. Şu haber bu tür ihtimallerin vukuunu güçlendirmektedir:

Ahmed b. Hanbel, “an Ma'mer, ani'z-Zuhrî enne Nebiyyallahi...” şeklinde teravîh namazı ile ilgili bir hadis naklettikten sonra, Abdurrazzak'ın “an Ma'mer, ani'z-Zuhrî an Sâlim, an İbn Ömer” şeklinde muttasıl bir haber rivayet ettiğini, ancak sonra bundan vaz geçerek: ‘onu çizin!’ dediğini, bunun üzerine kendilerinin bunu mürsel olarak “ani'z-Zuhrî” yaptıklarını anlatır.¹⁵⁴

5. (XI. 456. no: 20993)'deki “Ma'mer an Ferkad es-Sebhî an Murre et-Tabîb” isnadıyla gelen mürsel haber de Ahmed b. Hanbel ve İbn Mâce rivayetlerinde “Ferkad es-Sebhî an Murre et-Tabîb an Ebî Bekir” şeklinde muttasıl olarak nakledilmiştir.¹⁵⁵

Tedvin ve tasnif döneminde çeşitli sebeplerle senedler hafzedilebiliyor, söz sahibine isnad edilmeksizin, bazen kendi sözüymüş gibi, bazen de mürsel olarak nakledilebiliyordu. Haberi dinleyenler, gerektiğinde sözün sahibini, haberin kaynağını sorabiliyorlar, böylece haberin isnadını ortaya çıkarmış oluyorlardı. Şöyle ki:

Ma'mer, A'meş'ten (ö. 148), o da Saîd b. Cubeyr'den (ö. 94) onun şöyle dediğini nakleder: “Allah'dan daha fazla ezaya katlanan kimse yoktur...” (A'meş:) Dedim ki: ‘Bunu sana kim rivayet etti?’ O: ‘Ebû Abdirrahman es-Sulemî, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den, o da Peygamber (s)'den’ diye cevap verdi.¹⁵⁶

Görüldüğü üzere, Saîd b. Cubeyr, herhangi bir isnad vermeden ve sözü sahibine de isnad etmeksizin, adeta kendi sözüymüş gibi haberi nakletmiş, ancak A'meş'in sorması üzerine, kimlerden aldığını, ve onun Hz. Peygamber'in bir hadisi olduğunu belirtmiştir. Nitekim aynı isnad ve metni, muttasıl bir isnad ile merfu olarak Buhârî, Muslim ve Ahmed b. Hanbel birkaç yerde nakletmektedirler.¹⁵⁷

Yine Zuhrî, el-Velîd b. Abdulmelik'in huzurunda ona, kendisine hikmet verilmiş Şam'lı bir adamdan Hz. Aişe hakkında bir söz nakletmek ister. el-Velîd, o şahsın kim olduğunu sorunca, Zuhrî, onun Ebû Muslim el-Havlânî olduğunu söyler. Zuhrî, ilgili sözü naklettikten sonra, “bana Ebû Muslim el-Havlânî'den Ebû İdrîs haber verdi” der.¹⁵⁸ Burada da görüldüğü üzere, Zuhrî ya o şahsı gizlemek istediği için, ya da söyleyenden ziyade söze dikkat

¹⁵⁴ Ahmed, *İtel*, II. 204, no: 1441.

¹⁵⁵ Ahmed, *Musned*, I. 4, 7, 12-3; İbn Mâce. *Edeb* 10, no: 3691, II. 1217.

¹⁵⁶ *Câmi*, XI. 182, no: 20274.

¹⁵⁷ Buhârî. *Edeb* 71, VII. 96; Tevhid 3, VIII. 165; Muslim, *Munâfikûn* 49-50, III. 2160; Ahmed, *Musned*, IV. 395, 401, 405.

¹⁵⁸ *Câmi*, XI. 433, no: 20926.

çekmek için veya söyleyenin tesmiye edilmesini gerekli ve önemli görmediği için “Şam’lı bir adam” demiş, ancak el-Velîd’in sorması üzerine haberin kaynağını, sözün sahibini haber vermiştir.

Zuhrî’nin ilim meclislerinde bulunan Muhammed b. el-Munkedir’in anlattığına göre, Zuhrî, İbn Ömer’den çeşitli hadisler nakletmiş, bir başka oturumda ona İbn Ömer’den naklettiği hadisleri kendisine kimin haber verdiği sorulmuş, o da “onun oğlu Sâlim” demiştir.¹⁵⁹

H. II. asırda henüz isnad sistemi tam olarak oturmadığı için, senedlerin muttasıl olma şartı da aranmış değildir. Dolayısıyla bu asır kaynaklarında bol miktarda mursel haberlere rastlanmaktadır. Nitekim, Ma’mer kadar diğer musannifler de birçok mursel haber nakletmişlerdir. Oysa yukarıda misallerini verdiğimiz gibi, bu mursel haberlerin bir kısmını III. asır kolleksiyonlarında musned/muttasıl olarak bulabilmekteyiz.¹⁶⁰

H. III. asır hadis musannifleri, mümkün mertebe muttasıl isnadlara sahip hadisleri toplamışlar, problemlı isnadlardan özellikle kaçınmaya çalışmışlardır. Ancak, ister kasten, isterse sehven olsun, aslında mursel oldukları halde sonradan müsned ve muttasıl yapılan rivayetlerin varlığı da inkar edilemez bir gerçektir. Nitekim, hadis münekkidlerı bu tür birçok habere işaret etmişlerdir.¹⁶¹ Mesela, Ebû Dâvud, *el-Merâsîl* adlı eserinde naklettiği çeşitli mursel haberlerden sonra: “ruviye muttasilen, velâ yashhu= muttasıl olarak rivayet edilmiştir, ama sahih değildir” değerlendirmesini yapar.¹⁶²

Ma’mer’in, Zeyd b. Eslem’den, o da babasından muttasıl olarak Hz. Peygamber’den rivayet ettiği zeytinyağı kullanma ile ilgili haberin isnadı hakkında¹⁶³ Yahya b. Maîn: “Bu (isnad) birşey değildir, o ancak Zeyd b. Eslem’den murseldir” demektedir.¹⁶⁴

Ma’mer’in mursel olarak naklettiği bazı hadislerin tahriri yapıp, diğer kaynaklarda onun başka kimlerden rivayet edildiği ortaya konulduğunda -iddia edildiği gibi- isnadların keyfî olarak metinlerin başına konulmadığı, rastgele isnadların düzülmediği görülecektir. Burada bir misal vermemez yerinde olacaktır.

Ma’mer, Âsım (el-Ahvel)’den, o da Abdullah b. Sercis’ten, Hz. Peygamber’in yolculuğa çıktığında okuduğu dua ile ilgili bir rivayet nakleder.¹⁶⁵ Kaynaklarımıza baktığımızda, aynı haberin, Âsım’dan,

¹⁵⁹ el-Belhî, Ebu’l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-Ka’bî, *Kabûlu’l-ahbâr ve ma’rifetu’r-ricâl*, s. 89, (Kahire, Dâru’l-Kütüb, Mustalah 14 m.’deki el yazmasından fotokopi)

¹⁶⁰ Muhammed eş-Şeybânî’nin eserlerindeki misaller ve daha sonraki kaynaklardaki isnadları için bkz: Şahin Sami, *a.g.tez*, s. 166-169.

¹⁶¹ Misaller için bkz: Muslim, *Kitâbu’l-Temyîz*, s. 216-7, tah. Muhammed Mustafa el-A’zamî, (*Menhecû’-n-nakd inde’l-muhaddisîn*, Riyad-1990, II. baskının sonunda); Hâkim, *Ma’rifetu ulûmi’l-hadis*, s. 112-119, Beyrut-1980.

¹⁶² Ebû Dâvud, es-Sicistânî, *el-Merâsîl*, tah. Şuayb el-Arnâvût, 1988- Beyrut, bkz: s. 77, 107, 110, 114, 122, 151, 152, 176, 210, 230, 239, 246, 319, 332, 337, 339, 348, 355, 357.

¹⁶³ *Câmi*, XI. 422-3, no: 19568.

¹⁶⁴ Yahya b. Maîn, *Tarih*, II. 577, no: 595.

¹⁶⁵ *Câmi*, XI. 433, no: 20927.

Ma'mer'den başka -tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece Kütüb-i Tis'a'da - İsmail b. Uleyye,¹⁶⁶ Hammâd b. Zeyd,¹⁶⁷ Şu'be,¹⁶⁸ Cerîr,¹⁶⁹ Bîşr b. Mansûr¹⁷⁰ ve Ebû Muâviye¹⁷¹ olmak üzere, altı farklı raviden daha rivayet edilmiştir. Hz. Peygamber'in, yolculukta karşılaşılabileceği sıkıntılardan Allah'a sığındığı bu güzel bir dua, acaba hangi mezhebin doktrinini veya görüşünü destekleyecektir? Böyle bir dua için acaba bunca isnadın uydurulmasına kim, ne diye ihtiyaç duyacaktır? Kaynaklar bu açıdan tarandığında bunun yüzlerce örneğine rastlanacaktır. Nitekim, el-A'zâmî neşrettiği Suheyl nüshasında, oradaki her bir rivayetin kaç sahabîden, kaç tâbîden ve daha sonra kaç tebe-i tâbîden rivayet edildiğini tek tek kaynaklarıyla göstermiştir. Bu ise, -istisnaları olmakla birlikte- genellikle rivayetlerin, hem şahıslar bazında, hem de bölgeler bazında, keyfiliğe, uydurulmaya ihtimal verilemeyecek kadar geniş bir dağılıma sahip olduklarını açıkça göstermektedir.¹⁷²

9. Ma'mer'in Zayıf Sayılan İsnadları

Cerh-Ta'dil alimlerimiz, Ma'mer'in kullanmış olduğu bazı isnadların çeşitli sebeplerden dolayı zayıf olduğuna hükmetmişlerdir. Biz burada onlardan bazılarının değerlendirmelerini kaydedeceğiz:

İbn Hacer, Ma'mer hakkında şu bilgileri aktarmaktadır: "Yahya b. Ma'în ve başkalarına göre Ma'mer sikadır. Ancak o, Basra'da hıfzından hadis rivayet etmiş ve onlarda hataya düşmüştür... Ma'mer'in, Sâbit el-Bunânî'den rivayeti zayıftır... Ma'mer, sana Zuhri ve İbn Tavs'ın rivayet ettiği zaman, onun hadisi müstakim (doğru)dir. O, A'meş'in hadislerinde (doğru) birşey yapmamıştır... Buhârî, onun Zuhri, İbn Tavus, Hemmam b. Munebbih, Yahya b. Ebî Kesîr, Hişam b. Urve, Eyyûb, Sumâme b. Enes, Abdülkerîm el-Cezerî vb. hocalarından naklettiği rivayetleri almış, buna karşın, Katâde ve Sâbit el-Bunânî'den rivayetlerini ancak ta'lik olarak almış, A'meş'ten hiçbir rivayetini almamış, kendisinden nakledilen başka mütabileri bulunan ve bütün imamlarca ihticac edilenler dışında Basra Ehlinin ondan hiçbir rivayetini de almamıştır."¹⁷³

Yahya b. Ma'în'den nakledildiğine göre, Ma'mer'in, Sâbit, Âsım ve Hişam b. Urve'den rivayetleri muzdarip ve çok vehimlidir.¹⁷⁴

Zehebî, Abdurrazzak'tan, Malik'in: "Ma'mer ne iyi adam idi. Bir de onun Katâde'den *Tefsîr* rivayeti olmasaydı!" dediğini naklettikten sonra, "Anlaşılan o ki, İmam Mâlik, isnadlarının kopuk olması sebebiyle bu

¹⁶⁶ Muslim, *Hac* 426, I. 979.

¹⁶⁷ Tirmizî, *Deavât* 41, no: 3439, V. 497.

¹⁶⁸ Ahmed, *Musned*, V. 82; Nesâî, *es-Sunen, İstiâze* 41, VIII. 272, İstanbul-1981; Dârimî, *İsti'zân* 42, s. 683.

¹⁶⁹ Nesâî, *İstiâze* 41, VIII. 272.

¹⁷⁰ Nesâî, *İstiâze* 42, VIII. 273.

¹⁷¹ İbn Mâce, *Duâ* 20, no: 3888, II. 1279-1280.

¹⁷² A'zamî, *Dirâsât*, II. 501-578.

¹⁷³ İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 467. tah. Muhibbuddin el-Hatîb, Kahire-2407, III. baskı.

¹⁷⁴ Zehebî, *Nubelâ*, VII. 11.

Tefsir'den yüz çevirmiş, ondan gayet az rivayet etmiştir" demektedir.¹⁷⁵ Yine Zehebî: "Sika ve sebet olmakla birlikte, Ma'mer'in vehimleri de vardır. Özellikle o annesini ziyaret için Basra'ya gittiğinde, yanında kitapları yoktu ve hıfzından rivayet etmişti, dolayısıyla Basra'lılar için onun rivayetlerinde birçok hatalar ortaya çıktı" demektedir.¹⁷⁶

Ahmed b. Hanbel'e göre, Ma'mer, Yahya b. Saîd'den işitmemiş, muhtemelen yanlarında bulunan İbn Muhammed b. Abbâd b. Ca'fer'den işitmiştir.¹⁷⁷

Ma'mer'in, Sâbit el-Bunânî'den rivayet ettiği hadisler içerisinde garîb ve münker hadisler vardır. O, "Sâbit'in, Enes'ten rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber şöyle şöyle buyurmuştur" şeklinde bazı haberler zikretmiştir ki, bu hadis aslında Ebân b. Ebî Ayyâş'ın Enes'ten rivayetidir.¹⁷⁸

Sonuç

Ma'mer b. Râşid'in *Câmi*' adlı eseri, tedvin ve tasnif döneminin bize kadar ulaşan en erken kaynaklarından birisidir. Hatta hicrî II. asırda tasnif edilen ve günümüze dek gelen diğer eserler içerisinde birçok yönden salt bir hadis kaynağı olarak kabul edilebilecek 1614 rivayet nakleden kapsamlı ilk hadis mecmuasıdır. Ma'mer'in bu eseri, yaklaşık olarak içinde yaşadığı asrın hem rivayet, hem de tasnif üslubu hakkında oldukça önemli bilgiler vermektedir. Zira sözkonusu eser, hadis tarihindeki tedvin ve tasnif faaliyetinin tekamülü öncesinde, gelişmekte olan bir geleneğin taşıdığı birçok zaafiyet ve o devredeki eksiklik vb. tipik özellikleri taşımakta ve bu dönem hakkında genel bir fikir vermektedir.

Fuad Sezgin'in de belirttiği gibi, Ma'mer'in eseri, h. III. asrın "*Kutub-i Sitte*" namıyla anılan meşhur hadis kitaplarının, gerek malzemelerini teminde ve gerekse babları tayinde kendilerinden önceki mesainin bir nevi hulasası mahiyetini arzettiğini göstermesi bakımından husûsî bir ehemmiyet taşımaktadır. Bu ehemmiyet, *Kutub-i Sitte* devri ile tâbiî arasında bir rabita tesis etmesinden ileri gelmektedir. Filhakika Ma'mer'in kaynaklarından *Hemmâm b. Munebbih'in Sahîfe*'si ile Ma'mer'in öğrencisi Abdurrazzak b. Hemmâm'ın *Musannef*'i zamanımıza intikal etmiş olup bu silsile ile sahabe ile tâbiî devrinde yazıyla tesbit edilen hadis vesikalarının nesilden nesile yazılı olarak nasıl intikal ettiğini, müşterek isnadlarla müteâkip asırların hadis mecmualarının muhtelif bablarına nasıl dağıldığını takip edebiliyoruz.¹⁷⁹

Ma'mer'in, kendisinden çeyrek asır sonra vefat eden Mâlik, Ebû Yusuf, Muhammed eş-Şeybânî gibi, diğer tasnif sahiplerinden farklı olan bir yanı, onun herhangi bir fikhî mezhebin tercih ettiği rivayetleri veya fikhî görüşleri

¹⁷⁵ Zehebî, *Nubelâ*, VII. 9.

¹⁷⁶ Zehebî, a.g.c. VII. 12.

¹⁷⁷ Ahmed, *İlel*, I. 246, no: 1396. Ma'mer'in Yahya b. Saîd'den rivayetleri için bkz: *Câmi*', XI. 6, 9, no: 19743, 19752.

¹⁷⁸ Medîni, *İlel*, s. 87-8.

¹⁷⁹ Sezgin Fuad, a.g.m., s. 121. (Basit tasarruflarla alınmıştır.)

yansıtma gibi bir gayret içerisine girmemiş olmasıdır. Ma'mer'i diğerlerinden imtiyazlı kılan diğer bir özellik de, onun Hicaz, Kûfe, Basra ve Yemen gibi döneminin en canlı ilim merkezlerinde, en meşhur otoritelerinden ders alması, farklı bölgelerin hadislerini biraraya getirebilmiş olmasıdır.

Câmi'de nakledilen rivayetlerden birçoğu, mürsel ve munkatı' olup, muttasıl isnadların sayısı diğerlerine nisbetle azdır. Ayrıca, isnadların birçoğunda mubhem ve mechul raviler yer almaktadır. Yine eserde, çoğu merfû hadislerin yanısıra, mevkuf ve maktu' haberlere de yer verilmektedir. İsmi ve içeriğiyle câmi' türü bir mecmua olan eser, çok çeşitli konularda gelen hadisleri bir araya toplayarak ilgili bablar altında sıralamış, sonraki *Musannef, Sahih* ve *Sunen* türü eserlerde olduğu üzere "kitab" ünvanı ile ana bölümlere ayrılmamıştır.

En meşhur hocaları Zuhri, Katâde, Eyyub ve İbn Tâvûs'tan rivayet ettiği haberler, kitabın yarısını oluşturmaktadır. Ma'mer'in kullandığı rivayet sîgalarından hareketle, onun da yazılı kaynak kullandığını kesin olarak söyleyemesek de, gerek *Hemmâm'ın Sahîfesi*'nin râvîsi olması ve gerekse eserinde yer yer muhtelif sahife ve hadis yazımından, bazı yazılı vesikalardan söz etmesi, büyük bir ihtimal ile elinde mevcut yazılı kaynakları kullandığını göstermektedir. Ancak bu vesikalar, *Hemmâm'ın Sahîfesi*'nde olduğu gibi, az sayıda hadisleri içeren küçük hacimli mecmualardır.

Yaptığımız karşılaştırmalardan, elinde yazılı kaynak olsa bile Ma'mer'in daha çok hıfzından mana ile rivayet ettiği anlaşılmaktadır.

Rivayetleri naklederken Ma'mer, isnadlarda "belağani", "ahbarani", "haddeseni" ve "semi'tu" gibi farklı sîgalar kullanmış, ancak isnadların kahir ekseriyetini "an'ane" yoluyla rivayet etmiştir.

İsnadlarda görülen şek ifadeleri, rivayetin merfu olup olmadığına dair tereddütleri, senedlerde birçok mechul râvî bulunması, birçok senedin mürsel veya munkatı' olması, hadisçiler tarafından zayıf sayılan bazı isnadlar kullanması gibi hususlar, tek tek hadislerin değeri açısından zaafiyet ifade edebilir. Fakat saydığımız bu kusurları sebebiyle, bütün zaafiyetlerin düzeltilmeksizin aynen o şekilde nakledilmiş olması, bazı oryantalistlerin iddialarının aksine, hadislerin isnad ve metinlerinin düzmece ve uydurma olmadığını, taşıdığı kusurlarıyla birlikte kitabın, eldeki mevcut rivayetleri aynen nakleden otantik bir kaynak olduğunu göstermektedir. Ma'mer veya hocalarının açıkça ifade etmekten çekinmedikleri kitaptaki bu tür kusurlar ise, tedvin ve tasnif döneminin henüz tekamül etmemesi sebebiyle h. II. asrın rivayet üslubunun tabii bir neticesi sayılmalı ve kısmen de mazur görülmelidir. Zira bu dönemde isnad sistemi henüz oturmadığı için, daha sonraki asırlarda olduğu gibi sıhhat şartları tatbik edilememiştir. Sonraki asırların aksine Ma'mer'in, isnad ve metinleri sahih olan rivayetleri seçme, sadece böylesi hadisleri derleme gibi bir gayreti olmamıştır. Aksine o,

kendisine ulaşan farklı nitelikteki rivayetleri -zayıf ve kusurlu da olsalar- eserinde kaydetme cihetine gitmiştir.

Birçok misal ile gösterdiğimiz gibi, Ma'mer'in bu tür kusurlu rivayetlerinin bir kısmı, h. III. asrın hadis mecmualarında kusursuz halde karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar, onların mümkün merteye sahih ve muttasıl bir senedle gelen hadisleri tercih edip, kusurlu olanlardan sakınmaları da sözkonusu ise de, en azından bir kısmının, râvîler veya musanniflerin tasarrufları neticesinde bazı kusurların tashih edildiği de bir hakikattir. Mursel veya munkatı' hadislerin muttasıl hale gelmesi, şek ve tereddüt ifadelerinin giderilmesinde olduğu gibi bazı düzeltmeler kısmen sözkonusu ise de, Caetani ve Schacht'ın iddia ettiği gibi isnadların keyfî olarak düzelmesi gibi bir genellemeye katılmamız mümkün değildir. Özelde Ma'mer'in bu eserinde, genelde ise h. II. asrın diğer eserlerinde görülen bu tür kusurlar, eksiklikler ortaya atılan bu iddiayı bertaraf etmeye yetmektedir. Elbette uydurma hadisler için bu doğrudur, ama herhangi bir haberi uyduran kimse, en azından yalanını bile bile kusurlu bir şekilde ortaya atmaz, daha düzgün, eksiksiz bir isnad ve metin ile rivayet etme cihetine gider. Dolayısıyla, klasik hadis usûlüne göre, tek tek hadisler için kusur sayılan bu zaafiyetler, kitabın geneli için onun düzmece olmadığını gösteren en büyük delildir.